مەسعوود محەمەد

لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا

وەشانی یەکەم: گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» ژمارە 95 ساڵی 1983
وەشانی دووەم: سایتیwww.mamosta.net ساڵی 2009

لە ژمارەی 91 ی ساڵی 1982 ی «ڕۆشنبیری نوێ» دا برای لێهاتوو و دڵسۆزی زمانی کوردی د. ئاورەحمانی حاجی مارف بە گوتار لە ژێر سەرەناوی «پیداچوونەوە...» دا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێ بیروڕای من دەربارەی یەک دوو باریکەڕێی سەربە فۆنەتیک و ڕێنووس کە لە شەقامەڕێی زمانی کوردی دەکەونەوە گرتبوو هێندێکی دیکەشی بەپێی بەڵێنی خۆی هێشتبۆوە بۆ گوتارێکی دیکەی. بەر لەوەی چاوەچاوی گوتارەکەی دیکەی بم وام بەپەسەند زانی هەر لە ئێستاوە دەست بەرم بۆ شی کردنەوە و گرفت ڕەواندنەوەی ئەو خاڵانەی نووسەری بەڕێز بە لای قەناعەتی خۆیدا شکاندبوونیەوە دەشێ ئەو سەرسووکییە و دەست و قەڵەم ڕەهاییەی ئێستاکە لە خۆمیدا شک دەبەم لە ماوەدا ونی بکەم و لایەنی خۆڕوون کردنەوە و بیروڕا دەربڕینم لێ وەتەنگ بێت. ئەوەی ڕاستی بێت چەندێکی بلێی بە دەست ئەم نووسینەمەوە ناڕاحەتم چونکە مخابنە دوو کەسی وا هێندەی د. ئاورحمان و من لە یەکدی نزیک ڕووبەڕووی یەکدی بن لەو باسانەدا کە دەبوو بە گفتوگۆ و لە یەکدی حاڵی بوون تێیاندا بگەنە ڕایەک کە هەردوو لا لێی ڕازی بن وەیا هەر نەبێ پەراوێزی جودایی بیروڕا لە نێوانیاندا تا ڕادەی لوان و ئیمکان وێک بێتەوە. ڕەنگە هۆی ئەو لێک ترازانەمان ئەوە بێ کە د. ئاورەحمان خوێندنی زمانی لەسەر دەستی پرۆفیسۆر و بەپێی بەرنامە و هەلومەرجی سەلمێندراوەوە تەواو کردبێ منیش لە ڕێگەی لێکدانەوەیەکی خودبەسەرەوە بێ ڕابەر بەرەو ناوتوێژەکانی زمانێکەوە چووبێتم کە هەر بەقەدەر دانەوەی وشە و دەستەواژە و ڕستەکانی لە هۆش و دەروونمدا سەردەری لە دەستوورەکانی بکەم کە لەوێدا د. ئاورەحمانیش وەک من خاوەن پشکە هەرچەندە دەشێ دەستووری دەق گرتووی ناو بەرنامە ڕوپێوێکی ئەو پشکە لە مرۆڤ بۆ بڕیارە یەکجارەکیانی خۆی وەیا، لە بارێکی دیکەدا، بەشێکی ئەو هەڵانەی کە گەشتی بێڕابەر بە مرۆڤی وەکوو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێتەوە.

لە پێشەکییەکانی گوتارەکەدا یەک دوو خاڵی سەرەتای فۆنەتیکی سەر بە ڕێنووس لەوەوە نەختێک بە هەڵە بەر حساب دەکرێن کە هاتوون بینینی من وەیا غەیری منیان لە بەڵگەکانی دابڕیوە و بە سەهووی ڕووتیان لە قەڵەم داوە وەک کە لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 12 دەخوێنرێتەوە «... چونکە ئاشکرایە «ن» ی چاوگ هیچ کاتێک دەنگی کۆنستانتی ناکەوێتە پێشەوە. ڕواڵەتی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی و نەبوونی وێنەی «أ» تێیدا، بوەتە هۆی ئەوەی هەندێ لە نووسەران هەڵەی تێدا بکەن». ئەم نیشان دانە وەها ڕادەنوێنێ کە ئەوانەی قورس کردنی دەنگی پێش

نوونی چاوگ بەبزوێن دانانێن هەستی پێ ناکەن هەر لەبەر ئەوەی کە لە ڕێنووسی کوردیدا نیگار بۆ ئەم قورس کردنە دانەندراوە. بەڵام خواوڕاستان، لە دواتردا بۆ منی تێ دەهێنێتەوە کە دەڵێن «... هەرچی مامۆستا مەسعوودە بە قورس کردنی دادەنێ».

من لە نووسینی لێرە بە پێشەوەمدا بەولای نوونی چاوگەوە بۆ ڕاستییەکی، ڕۆییشووم کە لە لێکدانەوە و سەرنج ڕاگرتندا دیاردەیەکی دیکەی «چاوگی» م دۆزیەوە لەوەدا کە دیتم ئەو دوو کۆنسنانتەی «د و ت» دەکەونە بەرایی نوونی چاوگ، ئەوانیش بە فەرمانی فۆنەتیکی زمانی کوردی چەند کۆنسناتێکی دیاری کراو دەهێننە پێش خۆیان. هەرچی «د» ە یا دەنگی «ن» یا دەنگی «ر» پێش خۆی دیەخێت وەک: «برژاندن، چاندن، کردن، مردن...» لەوە بەولاوە هیچ کۆنسناتێکی دیکە قبووڵ ناکات. دەنگی «ت» ش هەر بە حوکمی سروشتی دەنگەکان «س، ش، ڕ، ف، و» لە پێشەوە دێن... هۆی دیاردەکەش دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی ئەو گونجان و نەگونجانەی دەنگەکانی کوردی کە چەند جارێک باسم کردوە و ساغم کردۆتەوە کە گونجانی «ن، د - ڕ، د» لەوانەیە ڕێ نادات قورس کردن بخرێتە سەر دوو دەنگی «ن، ڕ» لە بەرای «د»، ڕێش نادا قورسایی بخرێتە سەر «س، ش، ڕ» لە بەرای «ت» دا هەرچی دەنگی «ف» کەمتر لەوان گونجاوە بەڵام ئەویش لە دەنگەکانی دیکە پتر حەز بە «ت» دەکات، واشدەزانم کە بەشێکی کورد ئەم دەنگەی لە بەرایی «ت» ی چاوگدا گۆڕیوە بە «د» هەر لەبەر پتر گونجانی «د» ە کەیە لەگەڵ «ت» دا، نموونەکانی خوارەوە قسەکان ڕوون دەکەنەوە:

بەستن ، ڕستن

کوشتن ، مشتن

گرتن ،

کەفتن ، خەفتن «کەوتن، خەوتن»...

بەڵام دەبێ بڵێین دەنگی «ن» یش لەگەڵ «ت» گونجاوە کەچی لە پێش «ت» ی چاوگەوە نایەت. کاتی خۆی بۆ ئەوە چووبووم کەوا ڕەنگە زێدە گونجانی «ن» لەگەڵ «د» دا وەهای کردبێ بەتەواوی بۆ خۆی بدزێتەوە. ئەم ڕایەش لە دوو ڕووەوە پتر خۆی لە قەناعەت نزیک دەکاتەوە.

یەکێکیان ئەوەیە کە گونجانی «ن» و «د» وەهای کردوە لە سلێمانی منگە و «غنە» یەک لە نێوانیاندا پەیدابێ کە «د» ە کە بکات بە «گ» و بگوترێ دەربەنگ، مەنگ، ئەفەنگی...

دووەمیان ئەوەیە بەشێکی ئاخێوەری دەوروبەری مەرگە و باشووری ڕانیە هەموو «د»ە کانی پێش نوونی چاوگ دەکەن بە «ت» و دەڵێن: کرتن، مرتن، برتن - لەبری کردن، مردن، بردن. کەچی «د» ی پاش «ن» وەک خۆی دەهێڵێتەوە، دەڵێن چاندن، ستاندن...

تا ساڵی 1957یش ئەم دیاردەیە هی نەدیتن نەبوون، لەوە بەولاوە بەهۆی پەیدابوونی گۆمی بناوانی «دوکان» و ژێر ئاوبوونی بەشێکی زۆری ئاوایی ئەو ناوچەیە خەڵقەکە بڵاوەیان لێ کرد و لە نیشتەجێبوونی داوتردا تێکەڵ بە ئاخێوەری جۆر جۆری زارەکانی کوردی بوون، منش لەو ساڵەوە پێوەندی هاتوچۆم بەو ناوەوە کەم بۆوە کە ئیتر نەتوانم گوێ بیستی ئاخاوتنیان بم، بای ئەوەی بیروڕای لێ هەڵێنجرێ...

دواتریش گوتارەکەی لەبەرەو کۆتای ستوونی سێیەمی لاپەڕە 13 و ستوونی یەکەم و دووەمی لاپەرە 14 دا کە نەختێک دەوری «دەنگ، پیت، فۆنیم» هەڵدێت یارمەتی ئەو خوێندەوارانە دەدات کە بە تەواوی لە باسی فۆنۆلۆجی و ڕێنووس نابەڵەدن بەڵام کە دەڵێ «فۆنیم... بە تەنها خۆی خاوەنی مانا و واتا نییە» لێرەدا ڕوون کردنەوەیەک هەڵدەگرێ:

فۆنیم، دەنگی لغوی- ئەلفوبێ، لە ناوتوێژی وشەدا بەتەنها واتا نابەخشێت وەک ئەوەی سێ دەنگی «د، ا ، ر» لە وشەی «دار» دا هیچیان خۆی لەخۆی دا واتای نییە بەڵام کە بڕیارمان دا دەنگی «م» وەیا «ت» وەیا «ی» فۆنیمە چارمان ناچارە دەبێ بڵێین لە «برات» دا ئەم «ت» ە واتای هەیە چونکە ڕاناوە و دەلالەتی «تۆ» دەبەخشێت. لە «برام» دا دەنگی «م» یش کە فۆنیمە واتای «من» دەبەخشێت... «برای»...

نەختیکی دیکەش ماوە لە بارەی واتاداری و نەداری فۆنیمەوە بدوێین: زمانزانانی عەرەبی بەر لە 1000 ساڵ پتر، لە «فقه اللغة« بۆ ئەوە چوون کە هەر فۆنیمە «لە تەعبیری ئەواندا "حرف"» لە وشەدا دەلالەتێکی هەیە، ئەم باسەش لە ژێر سەرەناوی «الأشتقاق الكبار» لێی کۆڵراوەتەوە، یا هەر نەبێ من لە ژێر ئەم سەرەناوەدا خوێندومەتەوە. لەم مەیدانەدا «ابن جنی» و «ابو علی الفارسی»

بەتایبەتی یەکەمیان، کە وابزانم قوتابی دووەمیشیان بوە، دەستی باڵای هەبووە... بەهەمە حاڵ ئەوانیش ناڵێن هەر حەرفە مەعنای مەفهوومی هەیە، تەنها ئەوەندە دەڵێن کە هێمای بەرەو ڕاگەیاندنی واتا هەیە... لێرەدا ئەگەر سەررەوی و درشتیەک لە نووسیەکەمدا هەبێت بە بەخشینی خوێنەری دەدەمەوە چونکە دەمێکە ئەو باسانەم بەسەردا تێپەریوە ڕێشم نییە بگەرێمەوە بۆ سەرچاوەکانیان، گوتنیشیان بێ زەرەرە، مەگەر کەم و کەسرییەکی تێیاندا هەبێت لەسەر من حیساب بکرێ و بەزەرەری خۆم تەواو بێت.

بەر لەوەی بێمە سەر خۆڕوون کردنەوە لەبارەی ئەو نوختە نیگایانەی تێیاندا یەکدی ناگرینەوە، تێبینیەکی گشتی هەیە چاکە بگوترێ:

ئێمە، نووسەرانی کورد، بەزۆری «Phonology - فۆنۆلۆجی و Phonetic -فۆنەتیک» تێکەڵ دەکەین و باسی ناو یەکێکیان بۆ ئەوی دیکەیان ڕادەگوێزین، بەلای منەوە هەرچەند وا باشە باسەکانی یەک بابەت لەو بابەتەدا لێی بکۆڵرێتەوە، وەیا هەر نەبێ کە پەڕیەوە بۆ ناو بابەتێکی دیکە ئەنگوستێکی بۆ ڕابکێشرێ، دیسانەوە بە مەرجێکی هەڵە و بەهەڵە بردن لە بەیندا نەبێ کەس لەو ڕاگوێستنە و تێکەڵ کردنە زەرەر ناکات.

من هیچ ڕەخنەیەکم نییە لەوەدا لە ناوتوێژی «جیۆگرافی» دا ڕاستییەکی گرنگی «دێمۆگرافی» بخوێنمەوە. بۆ نموونە، لێکۆڵینەوە لە سروشتی دەنگی هەمزە خۆی لە خۆیدا سەربە فۆنۆلۆجییە، بەڵام دۆزینەوەی دەوری هەمزە لە ئاخاوتنی کوردیدا سەربە فۆنەتیکی کوردییە، کەچی هیچ بەرهەڵستیم نییە لەوەدا کە نووسەرێک بێت و لە دەمی دەرخستنی سروشتی دەنگەکەدا بابداتەوە سەر هەمزەی کوردی و ڕایەکی ڕابەری تێدا دەربڕێت. ئیمە هەرچەند کە دەبێ ڕێکوپێکی بەرنامەی زانستی لە توێژینەوەدا ڕەچاوی بکەین، نابێ وەتەنگ بێین لەوەی کە سەرەتاییمان لەو تەرزە باسانەدا سنووری دوو دراوسێی هێندە بێسنووری وەک فۆنۆلۆجی و فۆنەتیکمان پێ ببەزێنێ. ئەوەی ڕاستی بێت فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ پەیدا دەکات کەببێتە چرای مەڵبەندی فۆنەتیک، دەنا بۆ خۆی بە تەنها و دوور لە فۆنەتیکی زمان و ئاخاوتنی سەرزاران لەوە تێپەڕ ناکات کە ئارایشتی نەزۆکی ڕۆشنبیری بێت بەتایبەتی لە ئاست زمانی کوردیدا کە پێویستە بە ناوکێڵ کردنی ڕیزی وشەکانی و لەراندنەوەی دوای تەعبیرەکانی هەیە نەک بە تێوەڕامانی لە بەرزایی زمانناسییەوە بە دووربینی فۆنۆلۆجی... لەگەڵ هەموو ڕێزێکم بۆ ئەو بەرزایی و ئەو دووربینەدا...

بەتەما نیم لەم گوتارەدا وردورد شوێن هەنگاوی نووسینەکەی د. ئاورەحمان هەڵگرمەوە و پێبەپێ ڕەخنە و بیروراکانی جوابەجێیی لەگەڵدا بکەم چونکە ئەم کارە لە ڕادەبەدەر درێژ خایێنە. لە تێکرای نووسینەکەیەوە چەند خاڵێکی بنجی دەکەمە ڕوانگەی سەرەتاتکە بەم لاوئەولای باسەکاندا، لەوەشدا بە ناچاری لێکدانەوەی ئەوتۆ دەخەمەوە بەر سەرنجی خوێنەر کە لە نووسینی دیکەمدا پێیاندا تیپەڕیوەتم، بەڵام بە دەم کوتانەوەی کۆنە خەرمانی وشەکارییەوە گوڵ و دانەی نەکوتراو و دیتراویش ڕەگەڵ پێ گێرەی ئەمجارەیان دەکەوێت...

خاڵی یەکەم ئەوەیە لە بارەی «كسرة مختلسة» وە بگوترێ، ئەو کەسرەیەی فۆنۆلۆجێستەکان بە بزوێنی دادەنێن ومنش بە قورس کردن:

ئەم دیاردەیە لە ئاخاوتندا شتێک نییە هەستی سەرنجدەری بەسەردا بکێشیت و تێی هەڵ نەئەنگوێت، تەنانەت هێند زەق و بە پۆزە زمانزانانی عەرەب بەر لە 1000 ساڵ پتر ناوی «كسرة مختلسة» یان لێ ناوە، بە پێتۆڵیش لە بارەیەوە دواون هەر بە پێی سروشتی زمانەکەشیان لە نووسیندا نیگاریان بۆ دانەناوە وەک کە بۆ کورتە بزوێنەکانیان داناوە چونکە ئەم «كسرة» یە لە عەرەبیدا تەنها لە دەنگی پێش دەنگی کۆتای وشەدا دەردەکەوێ کە هاتیت و بێ «اعراب» وەستاندت، وشەی عەرەبیش لە ڕستەدا بێ «اعراب» نابێ.

بە نموونە ڕستەی «هذا بكر» دەبێ «ر» ە کەی کۆتای بکر تەنوینی بدرێتێ کە دەکاتەوە «ضمة و نون» و دەگوترێ «هذا بكر، - بكرون» کە هاتیت تەنوینەکەت بۆ مەبەستی ئاسانی، تێ برد ئەوسا قورسایی وەیا «كسرة مختلسة» دەکەوێتە سەر دەنگەکەی «ک»- لەگەڵ ئەمەشدا ڕەخنەیەکم هەیە لەو ناوەی «كسرة مختلسة» بەتایبەتی کە وەپاڵ دەنگی واو بدرێت چونکە ئەم دەنگە خۆی «ضمة»ی درێژە، کە بە کۆنسنانتیش دەردەبرێ تامی «ضمة» ی هەر تێدا دەمێنێ کە ئیتر دەنگی «كسرة» قبووڵ ناکات. لە وشەی «دور - دەور» دا قورسایی سەر «و» ەکە دەنگی «ضمة» یە نەک «كسرة». هەر ئەم خسڵەتەی بوونی دەنگی «ضمة» لە «و» دا وای لە نووسەری کورد کردوە کە وشەی «وورچ، ووزە...» بە دوو «و» بنوسێت کە یەکێکیان واوی کۆنسنانت و ئەوی دیکەشیان کورتە بزوێنی «ضمة« یە.

ڕێکەوت وابوو مامۆستا تۆفیق وەهبی لە 1929 بە نووسین باسی ئەم دیاردەیەی کردوە، نیگاری بۆ داناوە دەنا مەلاکانی کورد لەوەتەی دەخوێنن و دەرس دەڵێنەوە

ئەم «کسرة مختلسة» یان بەسەر زمانەوەیە، مامۆستا وەهبیش لەوانەوە سروشتی کورتە بزوێنی «ی» ی بۆ قەراردادە کرد کە بەچکەی «ی» ـە بەڵام لە خوێندنەوەی نوێیەوە بۆ ئەوە چوو کە نیگاری بۆ دابنێت. ڕۆژئاواییەکان لە نووسینی ئێستاکەیاندا لە زۆر حاڵ و باردا گوێ نادەنە ئەم «کسرة مختلسة« یە تا هەموو جارێک نیگاری بۆ دابنێنن. بە نموونە کە دەنووسن burn, turn, worm نیگار بە دوا پیتی r دا نانووسن هەروەهاش نیگاری نایەخنە دوای ئەو پیتەی کە لە سەرەتای وشەوە بێ بزوێنی ئاشکرا دێت وەک crow, screen, please, bring و هی تریش...

وەک د. ئاوڕەحمان نووسیوەتی، ئەم دەنگە بارتەقای بزوێن بڕگە لە وشەدا دروست دەکات، بەڵام شتێک ماوە لێرەدا د. ئاوڕەحمان نەیگوتوە: دەبوو بشڵێ وێڕای بڕگە دروست کردن ئاوازەش پەیدا دەکات لەو دەنگە کپانەدا کە لەگەڵیاندا دێت، لەوێشدا هەر باتەقای بزوێن کار دەکات بەڵام دوو تێبنی گرنگ و گرنگتر هەن نابێ پشت گوێ بخرێن چونکە ڕووناکی دەخەنە سەر سروشتی دیاردەکە:

یەکەم، ئەوەیەکە گەر ئەم دیاردەیە بزوین بایەو بەرەو کەسرەش بایە دەبوو لە دەربڕینی کاف و گافی سەرەتای وشەی کوردیدا ئەو کلۆریە پەیدا بکات کە بزوێنی کورت و درێژی «ی» پەیدای دەکات. دەبوو کافی « کردن»و گافی «گرتن» کلۆر کرابایانە. جا ئەگەر بگوترێ بزوێنەکە هێندە بەهێز نییە ئەوکارە بکات دەڵێم منش پتر لەوە داواناکەم کە دیاردەکە بای بزوێنی کورت کاریگەر نەبێ. کاف وگافی ئەوتۆیی ناوەندی وشەش هەروەهایە «شەکر، سەگرمە...«.

تێبینیە گرنگترەکە ئەوەیە کە سەرنجی ورد دەری دەخات ئەم قورس کردنە لە هەموو حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، هەرچی بزوێنە، کورت و درێژی، هەمیشە ئاوازەدارە. لەگەڵ خۆتدا بێ تەرەفانە وشەی «ستاندن» بڵێرەوە دەبینیت ئاوازە بەدوا دەنگی کپی «س»دا نایەت هەر چەندە قورس کردن بەسەرەوەیە. بەڵێ دەزانم کە بتەوێ دەتوانیت ئاوازە پەیدا بکەیت بەڵام کاری ئانقەست جودایە لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیک. لە وشەی «شت» دا ئاوازە بەدوا «ش» دا دێت بەڵام کە گوتت «شتەکان» ئاوازەکە لە دەنگی «ش» ـەوە نایەت. وشەی «فت» ئاوازەی هەیە بەڵام کە گوتت «فتار» ئاوازەکە لە «ف» ـەوە دەڕوات بۆ «تا»، دیارە دەنگی «ر»ش هەر ئاوازەی هەیە هەرچەند وەستاویشە چونکە دەنگێکی ئاوازەدارە.

فۆنەتیکناس کە بۆی ئاشکرا بوو ئەم دیاردەیە لەو بارانەدا ئاوازە پەیدا ناکات دەبێ بسەلمێنێ بزوین نییە و شتیکی دیکەیە. بەنیسبەت دەنگناسی کوردەوە تێبینیەکی تاقی کەرەوە هەیە کە بۆ غەیری کورد دەست نادات:

دەزانین لە زۆر شێوە ئاخاوتنی کوردیدا کە «ل» ی وەستاو کەوتە بەرای «ت»، دەنگەکەی «ل» بۆخۆی دەبێتە «ڵ»، لامی قەڵەو، دەنگەکەی «ت» ش وەک «ط»ی عەرەبی لێ دێت، بەڵام کە بزوێن کەوتە بەینیانەوە وەکو خۆیان لاواز دەمێننەوە. دەگوترێ «قەلتارە – قەڵطارە، پالتۆ – پاڵطو، بالتە - باڵطە... هتد». جا ئەگەر ئەم دیاردەیە لە تاقی کردنەوەدا بدەینە بەر سەلیقەی دەنگناسیمانەوە ئاخۆ بە چ ئاکامێک دەگەین؟

بابێین لە وشەی «خلت ، خلط» کە «ڵ» ـەکە تێیدا بەوەستاوی دەکەوێتە پێش «ت، ط» ـەکەوە و بە هەموویان یەک بڕگەن، بیکەین بە دوو بڕگە و بڵێین «خ، ل، ت» ئایا هەر بە قەڵەوی دەمێنێتەوە؟ ئەوەی من وەک بەدیهیەی دەزانم ئەوەیە کە لامەکە بە قەڵەوی دەمێنیتەوە و بەدوا خۆیدا «ت» ـەکەش قەڵەو دەکات.

ئایا ئەگەر «کسرة مختلسة» ی سەر «ل» ـەکە بزوێن بێت ڕێ دەمێنێ لامەکە قەڵەو بکرێ؟ دەزانم لە کوردیدا لامی پێش تێ هەمیشە بە وەستاوی و بێ قورس کردن دێت بەڵام بۆ مەبەستی تاقی کردنەوە مانیع نییە قورسایی بخەینە سەر «ل» ـەکە هەر وەک مانیعیش نییە بەنیازی تاقی کردنەوە بڵێین «کق»کە دەزانین هەرگیز دەنگی «ک» لە کوردیدا پێش «ق»یش نایەت. بەهەمەحاڵ ئەم تاقی کردنەوەیە دەدرێتەوە بە بڕیاری سەلیقەی دەنگناسی، یەکێکیش بیەوێ ئەنجامەکەی نەسەلمێنێ دەتوانێ پێ لەسەر ئەو شتە داگرێ کە خۆی ئارەزۆیەتی. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بڵێم ئەگەر تاقی کردنەوەکە لامە قەڵەوەکەی پاراست، ئیسپاتی بزوێن نەبوونی «کسرة مختلسة» کە دەکات، ئەگەر قەڵەویەکە هەڵستا ئیسپاتی بزوین بوونی کەسرەکە ناکات چونکە ئەوسا ڕێ هەیە بڵێین ئەو قورس کردنە هەروەک ئاوازەی پەیدا کرد، بوە لەمپەڕیش لە نیوان «ل» و «ت» دا، جگە لەوە بەڵگەیەکی دیکە هەیە لە نووسینەکەی د. ئاوڕەحمان خۆیەوە هەڵدەستێ هیچ کەلەبەر لە باسەکەدا ناهێڵێتەوە و بزوێن نەبوونی ئەو دیاردەیە بە ئیسپات دەگەیەنێ بە مەرجێک بەڵگەسەلمێن بین.

ئەم بەڵگەیە لە دراوسێیەتی باسی بزوێنەکە لەگەڵ باسی فۆنیمدا خۆی دەسەپێنێ. وا بەباش دەزانم لێرەدا بە دەم ساغ کردنەوەی حاڵ و باری «کەسرە» و چەند شی کردنەوەیەکی ڕوونتر کەرەوەش لە بارەی فۆنیمەوە بهێنمە ناو نووسینەوە، کە ئەویش لەلای خۆیەوە بە تێکڕایی هەم یاریدەی ئەسڵە باسەکە دەدات و هەم پتریش نیگای خوێنەر بۆ بینینی کێشەی فۆنیم فرەوان دەکات.

فۆنۆلۆجیستەکان، کە د. ئاوڕەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەیدا بە کورتی نووسراوە، واتا «فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وشە پێک دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن».

لێرەدا دەقی تەعریفەکەی د. ئاوڕەحمانم نووسیەوە تاکوو ئەگەر ڕەخنەیەکم هەبوو خۆی بکەم بە شایەدی جوداوازی بیروڕای هەردوومان.

کە تەعریفەکەی سەرەوە بکەینە کێشانەی لێکدانەوەمان دوو ئاکامی لێ پەیدا دەبێ لەگەڵ هەندێ لە ڕایەکانی د. ئاوڕەحماندا ڕێک ناکەون:

یەکەم: نابێ فۆنیم لەدەنگ گرنگتر بێ چونکە فۆنیم خۆی دەنگەو هەرچی بایەخ و گرنگیەکی هەبێت بەر دەنگیش دەکەوێت، بەڵام بایەخی ئەو دەنگە یاریدەدەرانەی کە فۆنیم نین هەر بۆ دەنگ دەمێنێتەوە. وەک کە دەڵێین هەموو ئادەمیزادێک گیانلەبەرە چی لە نرخی مرۆڤایەتیدا هەیە لە لە جغزی «گیانلەبەر» دەرناچێ، بەڵێ، ڕاستە بگوترێ ئەو دەنگانەی فۆنیمن گرنگترن لەو دەنگانەی فۆنیم نین.

دووەم: بەدوا ئەو تەعریفەدا باوەڕ بەو بەدیهیە دەکەین کە هەر دەنگێکی «لغوی» لە پێک هێنانی وشەدا بەشدار بێت و بە نەمان و گۆڕانی واتا بگۆڕێت وەیا نەمێنێت فۆنیم بێ بەو پێیە دەبێ دەنگی هەمزەش فۆنیم بێت چونکە هەموو مەرجەکانی تێدا هاتۆتە جێ کەچی گورج لە فۆنێمی دەخرێت... بەڵام با جارێ واز لە هەمزە بهێنین و لەگەڵ فۆنیم خەریک بین:

تەعریفەکە هەموو ئەو دەنگانەی لە پێک هێنانی وشە بەشدار نین لە جغزی «فۆنیم» ـیان دەرداوێت وەک لرفە وفیکە و کۆکە... و هتاد... هەروەهاش ئەو هێز و سستی و بەرزی نزمی و توندی و شلکیەی کە بە پێی داخوازی دەربڕینی تووڕەیی و ڕەزامەندی... و... ئەو جۆرە هەستانە تێکەڵ بە دەنگی وشە و ڕستە دەبن ئەوانیش فۆنیم نین. ئەوەندەی بزانم دەنگ ناسان لەبارەی فۆنیم نەبوونی دەنگ دوابن هەر

ئەوەندەیە کە د. ئاورەحمان لە گوتارەکەی دا باسی کردوە منیش ڕامگوێستە ئێرەکانە. بەڵام لە خەریکبوونی خۆمەوە بەو تەرزە باسانەی هۆش و دڵ دادەگرن بۆ فۆنیمنەبوونی هەندێ دەنگی دیکە چووم کە وەک دەنگی «لغوی» دەبیسرێن بەڵام لەبەر جۆری دەربڕینیان و تێکەڵ نەبوونیان لە پێک هێنانی وشە ناشێ فۆنێم بن:

زۆربەی دەنگە کپەکان بەبەریانەوە هەیە لە ڕێی بردنە ژوورەوەی هەناسە بۆ ناو دەم و سی، نەک هەر بە هێنانە دەری، پەیدا بن، هیندێک لەو دەنگانەش وەک «ف، ث، ه » بەئاسانی لەو بەرەواژییەوە پەیدا دەبن، تۆ بێنە زمان و لێوت بۆ دەربڕینی دەنگی «ف» وەیا «ث» ئامادە بکە و لە دەرەوەی زارتەوە بەرەو ناوەوەی هەوا هەڵمژە دەبیەیت دەنگی «ف، ث» پەیدا دەبێت، دەنگی «ه» لەوانیش لەبارترە: هەر نەختیک خۆت هەناسە سوار بکە و زارت بکەرەوە بۆ هاتوچۆی هەناسەت، دەبیەیت بە درێژایی هەناسەسواریت دەنگی «ه» بەرەو دەرەوە و بەرەو ناوەوە پەیدایە.
دوورنابینم لە کوردیدا وشەی «هەناسە» بە ئەسڵ لەو دیاردەیەوە سازدرابێ کە لە پێشەوە بە «هە» دەست پێ دەکات، ئینجا ناشزانم کەرتەکەی دیکەی «... ناسە» لە چییەوە هاتووە وەیا وشەکە بە درێژبوونەوەی ڕۆژگار چەند دەنگی لێ سواوە...
بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتین هیچ کاتیکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەداو خۆیدا بهێنیت و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لە پیکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت هەر بۆیەشە دەنگی ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێت.

جگە لەم دەنگانە دەنگی «کسرة مختلسة» ش هەر بەپێی تەعریفەکەی د. ئاورەحمان بۆ «فۆنیم» ناشێ فۆنیم بێت، ئەمەش بەڵگەی قسەکەم: وشەکان shetil, bizin, bezim, golim, genim, kirim, merij... لەم جێگەیەدا تاقی دەکەینەوە، دەبینین هەموویان «کسرة مختلسة» یان لە دەنگی پێش کۆتاییاندا هەیە، ئینجا با بڵێین:
Bezmurezim- golme sawar- genmit bird- kirmeke merjit girt- shetle gul- bizne merez لە هەموو وشەکاندا دەنگەکەی کەسرە موختەلەسەی بڕگەی دووەمی وشەکان نەما. ئەگەر فۆنیم بوایە دەبوو بە دوو واو واتای وشەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت وەیا واتاکەیان تێ بچێت کەچی وەکوو خۆیان ماونەتەوە . genim بوو بە genm هەروەهاش وشەکانی

دیکە لە هەمان شوێندا «کسرة...» کەیان دۆڕاند و واتایان نەدۆڕاند. تۆ بڵێی بەرانبەر ئەم ڕاستییە پرۆفیسۆرە زلەکانی فۆنۆلۆجی چیمان جواب بدەنەوە؟ هەرچی

بیڵێن بای فلسێک ناکات چونکە بەو تەعریفەی ئەوان بۆ فۆنیمیان داناوە دەنگەکە فۆنیم نییە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ بەر لەوەی ئەم تاقی کردنەوەش فۆنیم نەبوونی دەنگەکە بە ئیسپات بگەیەنێ، هەر چونکە دەنگەکە پیداویستێکی فۆنەتیکییە و لە دروست کردنی وشەدا دەوری نییە نابێ بە فۆنیم دابنری.

ڕەنگە بگوترێ لەو تاقی کردنەوەیەدا هەرچەند دەنگەکەی بەرەو کۆتایی وشەکان تێچوو بەڵام لە برِگەی دواتردا بەدەر کەوتەوە، لە وەرامدا دەڵێم:

1-ئێمە قسەمان لە مان و نەمانی فۆنیمە پێک هێنەرەکانی ئەو وشانەیە، چ هەقێکمان بەسەر ئەو دەنگانەوە نییە کە لە وشەکانی پێشووتر هەبووبێتن وەیا لە برِگەی دواتر پەیدا ببن.

2-ئەو «کسرة مختلسة...»ی پێشوتر نەکەوتووە چونکە خۆی دەبێتەوە پێداویستییێکی فۆنەتیکی بۆ ئەوەی بتوانرێ وشە وەیا کەرتی وشە دەربېرِدرێ. گوتارەکەی د. ئاورِەحمان لە مامۆستاکانی فۆنۆلۆجییە و برِیارێکی یەکجارەکیمان پێ ڕادەگەیەنێ کە دەڵێین برِگە بێ بزوێن نابێ، بەمەشدا «کسرة مختلسة» لە خۆوە و لە پەنا ئەو برِیارەدا دەبێتە بزوێن، کە بوو بە بزوێن یەکسەر دەشبێتە فۆنیم. ئەم برِیارە لە مامۆستاکانەوە پێی دەڵێم «مصادرة علی المطلوب- دزینەوەی مەبەست» چونکە بەر لەوەی بزاندرێ ئایا ئەو «کسرە...»یە هێز و قورس کردنە وەیا بزوێنە، لە ڕێی ئەو برِیارەوە دەبێ بە بزوێن. ئیمە دەزانین بزوێن برِگە دروست دەکات بەڵام هەر چونکە قورس کردنیش برِگە دروست دەکات مەرج نییە بزوێن بێت، بەتایبەتی پاش ئەوەی دیتمان ئەو قورس کردنە لە هەندێ حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، ئینجا زانیشمان بە تێ چوونی واتای وشە ناگۆرِێت. هەرچۆنیک بێ بابزانین برِگە لە ئاخاوتندا چەند پلەی هەیە:

1- برگەی هەرە کورت لە کۆنسنانتێک و قورس کردن پەیدا دەبێ وەک وشەی «چ»
   تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی
   لەم دڵەی پرِ شەرەر و سینەیی سووزانمدا

2- برگە هەیە لە کۆنسنانتیک و کورتە بزوێنێک پێک دێت وەک «دە، تە، مە...»

3- برگە هەیە لە کۆنسانتیک و بزوێنێکی درێژ پێک دێت وەک «با، دۆ، سێ...»
4- بڕگەی دوو کۆنسانت و قورس کردن وەک «مز، دڕ، گل...»
5- بڕگەی دوو کۆنسانت و بزوێنێک وەک «مەڕ، کەس، کوڕ...»
6- بڕگەی دوو کۆنسانت و بزوێنێکی درێژ وەک «مار، تیژ، خۆش...»
7- برگەی سێ کۆنسانت و قورس کردنێک وەک «بست، مشت، مرد، بنج»
8- برگەی سێ کۆنسانت و کورتە بزوێنێک وەک «بەست، کورد، بیست»
9- بڕگەی سێ کۆنسانت و بزوێنێکی درێژ وەک «کارد، ماست، دانگ...»

ئەم بڕگانە پێبەپێ درێژ دەبنەوە لە پلەی یەکەمەوە تا پلەی نۆیەم، نە لە یەکەم بەولاوە و نە لە نۆیەم بەملاوە وشەی یەک بڕگەیی پەیدا نییە دەمەتەقەیەک هەڵدەستێ لەسەر ئەوەی ئایا لە دەربڕینی دەنگی وەکوو «س، ش، ژ، ز...» دا بێ ئەوەی هیچی دیکەیان بە دوادا بێت بڕگە پەیدا دەبێ؟ ئەگەر بڕگە نییە ئەدی چییە؟ دەنگی وەکو «د، ک، ت، ب...» دەرنابڕدرێن ئەگەر قورس کردنیان لەگەڵدا نەبێ چونکە درێژ کردنەوە هەڵناگرن هەرچی ئەوانی دیکەن درێژ کردنەوە هەڵدەگرن.

بەهەمەحاڵ ئەم وردپێوییە لێرەدا لزومی نییە و دیاردەکە بۆ بینینی خوێنەر بەجێ دەهێڵم و دەچمەوە سەر ڕچەی باسەکە. بەلای باوەڕی خۆمەوە، کە لە تاقی کردنەوەشدا باوەڕەکەم پتەوتر دەبێت، بڕگەی یەکەم «دەنگێک و قورس کردن» بزوێنی حەقیقی تیدا نییە بەڵکوو جۆریک لە هێز پێدان وەیا قورس کردنی تیدایە کە پێداویستی ناچاری بۆ ناو وشە وەیا ناوتوێژی ڕستە دێنێت، هەر ئەم هۆیەشە وا دەکات «کسرة مختلسة» بە فۆنێم حیساب نەکرێت چونکە بەشێکی بنجی و سەربەخۆ و بەردەوامی وشە نییە و بە تێچوونی واتا ناگۆڕێ و نادۆڕێ، هەرچی بزوێنە بەشێکی بنچینەییە لە وشەدا. هەرچەند کورتە بزوێنەکانی «ضمة،کسرة، فتحة» لە ڕووی نرخی دەنگەوە ناچنە ڕیزی کۆنسانانت و بزوینە درێژەکان چونکە وجودی سەربەخۆیان نییە و لە دوا کۆنسانانت نەبی دەرناکەون، بەڵام دەوریان لە پێک هێنانی وشەو ڕستەدا وەک دەوری دەنگە تەواوەکانە بنجی و بەردەوامە، تەنانەت کەمتر لە کۆنسانانتەکان سوانیان بەسەردا دیت. بۆ نموونە لە وشەی «بەستڕپێڕێ» دا دەنگی «س» دەسوێت وشەکە دەبێتە «بەترپێرێ» وەیا «ت»ـەکە دەسوێت و دەبێتە «بەسرپێرێ» بەڵام کورتە بزوێنی «فتحة» بەدوا

«ب»ـەکەدا هەردەمێنێ، کاتیک کە وشەکە تەرکیبی گۆڕاو بوو بە «پترپێرێ» دەنگەکەی «فتحة» تێ دەچێ لەگەڵ تێ چوونی خۆیدا «ب»ـەکەشی کرد بە «پ» و «س»ـەکەشی تێبرد.

کورتە بزوێنی ڕاستینە پێداویستی دەنگ دەربڕین نییە کە بەپێ داخوازی جێگە بێت و بڕوات چونکە لە شیرازەهۆنی وشەدا بەشدارە و بەردەوامە، دەوریشی لە ڕستەسازی و تێک بەستنی دەستەواژە و وشەی ئامێتەدا وەک دەوری هەموو دەنگەکانی زمانە چ بزوێنی دریژ بێ و چ کۆنسنانت. بە نموونە لە وشەسازیدا:

دەست - دەستە

نە «دست» واتای هەیە، نە «دەست»یش جێی «دەستە» دەگرێتەوە. هەرچی «کسرة مختلسة» یە پێداویستی دەربڕینی دەنگەکانە بەپێی مان و نەمانی پێداویستەکە. ئەو «کسرة...» یە لە ئاخاوتندا دەمێنێتەوە وەیا جێ گۆڕکێ دەکات وەیا تێدەچێت، لەوە هەر گەڕێ کە پتریش لە کورتە بزوێن بێ وجودی سەربەخۆیە. با نەختێک سەرنج لەم نموونانە بگرین:

وشەی «سەر» یەک بڕگەیە، بەڵام کە داتە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک وەیا دوومی تاک دەبێتە دوو بڕگە «سەرم - سەرت». لە خۆوە دیارە بڕگەی دووەم ئەم «کسرة مختلسة» یە پەیدای کرد کە هاتە سەر «ر» ەکە .تۆ بڵێ ئەمە لە کوێوە هات؟

وەک بەدیهیە ئاشکرایە هی کۆتایی «سەر» نییە هەروەها وەک بەدیهیە دیارە هی ڕاناوەکانیش نییە. کەواتە دیسانەوە وەک بەدیهیە دیارە کە پێداویستێکی ئاخاوتنە. لەم حاڵەتەدا کە تاکە دەنگێک لە دەرەوە بۆ کۆتایی وشە دێت دەبێ بە هۆی قورس کردنەوە لە یەکدی جودا ببنەوە هەرچەند بەپێی داخوازی دەنگسازی لەوانەش بێ دەنگەکەی کۆتای وشەکە بە سکوونی تەواوەوە بکەوێتە بەرایی ئەو فۆنیمەی لە دەرەوە دێت و پێوەی دەلکێت. لەم نموونەیەی «سەرت» دا دەنگی «ر» لەلایەن فۆنەتێکەوە بە سکوونی تەواوە دەکەوێتە بەرایی «ت» وەک کە دەڵێ «کەرت، مارت» بەڵام «ر» ەکە قورس کرا لەبەر ئەو دەستوورەی تازە باسم کرد.
هەروەهاش کە ڕاناوی «ت» هاتە دوای «کەس» لەوێشدا قورسایی دەخرێتە سەر «س»ـەکە هەرچەند «س» لە ڕووی فۆنەتیکی کوردییەوە دەبێ لە بەرایی «س» دا بە تەواوی بوەستێ بێ قورس کردن «کەس، کەست».

بەڵام کە گوتمان «ئەمە سەرمە، لەسەر سەرتە، عەشرەتێک خزم و کەستە...» لە هەموو حاڵدا قورسایی سەر «ر، س» هەڵدەستێ هەر چونکە بەهۆی هاتنی بزوێنێک بۆ سەر «م، ت» ـەکە قورساییەکەی بەرایی، شوێنی نەما. کورد ناڵێ «سە-رمە -se rime کە-ستە ke-site، سە-رتە se-rite» «لەمەشدا دەستووری فۆنەتیک بەسەر دەستووری ڕستەسازیدا زاڵ بوو، من و تۆش بەرپرسی ئەو جێگۆڕکێیە و لەناوچوونە نین لێشمان داوا ناکرێ بێ قووڵ بوونەوە بزانین بۆچی حوکمی «دەنگ» بەسەر حوکمی «ڕستەسازی» دا زاڵ دەبێ بەڵام لێمان داوا دەکرێ دیمەنەکە ببینین و نرخی ڕاستینەی ئەو قورس کردنە بزانین تاکوو لە پێویست بەدەر بایەخی پێ نەدەین.

زاڵ بوونی دەستوورەکەی فۆنەتیک بەوەدا باشتر ڕوون دەبێتەوە لەجیاتی «کەست» بڵێن «کەستان» چونکە یەکسەر قورساییەکە هەڵدەستێ بێ ئەوەی هیچ بزوێنێکی دەرەکی بەدوا ڕاناوکەدا بهێنین، هۆیەکەشی ئەوەیە کەڕاناوی «تان» خۆی بزوێن دارە .

لەو نموونە مەشوورەی «نوستن، مردن» دا کە نوونی چاوگ بەدوا کاردا دێت و کەسرە مختەلەسە بە مل دەنگی کۆتایی کارەکەدا دەبڕێ، ئایە قورساییەکە هی چییە؟ دەزانین هی کارەکە نییە چونکە کە «ن»ی چاوگت لادا کارێکی ڕێکوپێکی بێ قورسایی دەمێنێتەوە «نوست، مرد». دیارە هی «ن»ی چاوگیش نییە چونکە تاکە دەنگ لە خۆوە قورسایی بە پێش خۆیەوە ناگرێ، جگە لەوەی کە لەو کارانەی کۆتایی یان «ا، و، ی» بێت قورساییەکە وجودی نییە هەر چونکە لە بنەڕەتدا وجودی نییە و بەدوا بزوێنیشدا هەبوونی ناموکینە. «سووڕان، بەزین، ئەزموون...».

بێگومان زمانی حاڵیی ئەو پرۆفیسۆرە زمانناسانەی نرخ بەو قورس کردنە دەدەن دەڵێ هەقمان بەسەر ئەو لێکدانەوەوەیە نییە بەرانبەر شتێک کە هەست بە هەبوونی دەکەین، چونکە مادەم ئەو شتە هەیە دەبێ لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵام ئەوان پرۆفیسۆرانە بایی سەری دەرزی مافی قسەی ئەوتۆیی یان نییە، ئەویش لەبەر دوو هۆی گرنگ و گرنگتر:

هۆی گرنگ ئەوەیە کە هات و لێکدانەوە بەڵگەی بەدەستەوەدا نابێ پشت گوێ بخرێ دەنا دەبێ لە ئاست سەرابیش بەڵگەی هەڵوەشاندنەوەی بپێچینەوە و بە ئاوی

دابنێن. دەزانین سەراب دیاردەیە و چاو دەیبینێت، بەڵام دەشزانین ئاو نییە لە کەسیش ناسەلمێندرێ بڵێ دەبێ نرخی ئاوی پێ بدرێت.

هۆی گرنگتر لە هەڵوەستی پرۆفیسۆرەکان خۆیانەوە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە: ئەوان هەر لە ڕێی لێکدانەوەوە دەیانەوێ بسەلمێنن دەنگی هەمزە بەخۆی و ئاوازە زەق و زۆپییەوە فۆنیم نییە و یاریدەدەرە و نابێ نیگاری هەبێ، ئنجا بۆ دەبێ لە ئاست ئەو دیاردە زێدە کز و بێ هێز و بێ دەوامەدا کە «کسرة مختلسة وەیا قورس کردنە» نابێ بایەخ بەلێکدانەوە بدرێ. خۆ ئێمە هەرای نێوان زۆردار و زۆر لێ کراو نابڕینەوە تاکوو بەزەیی بە بەڵگە و بێ بەڵگە بەلای زۆر لێ کراوماندا بشکێنێتەوە. لە ڕێنووس و ڕێزمان و فۆنەتیک و ئەوان کارانەدا شکانەوەی تۆژەرەوە بەلای خاوەن هێزدا دەبێت.

ڕاستێکەی، هەڵوەستی ئەو پرۆفیسۆرانە لە ئاست هەمزە و «کسرة مختلسة» دا تەشقەڵە کردنە بە ڕێنووس و بەسەر جوملەی لایەنی دەنگ لە باسەکانی زماندا و چ مانای شیرنتری تێدا نییە، ئۆباڵی من و تۆ و قوتابیەکانیشیان دەچێتەوە ئەستۆی ئەوانەوە کە ساڵەها بە گوێماندا دەچرپێنن و چی دەیڵێن بە بەدیهیەمان لەسەر دەسەپێنن، قوتابیش بێت و بەرهەڵستی لە بیروڕایاندا بکات نیوەی عومری لە دەست دەچێت. ڕەنگە بەلای خوێنەرەوە منیش لە ئاست دەنگی هەمزەدا دەستبەتاڵی بەڵگە و بنۆس بم وەک کە پرۆفیسۆرەکان لە قسەکانی مندا دەست بەتاڵ نیشان دران… کاتێک گەیشتینە باسی دەنگی هەمزە ئەم لایەنەی دەستپڕی و دەستبەتاڵی خۆ بەدەر دەیەخیت. دانانی نیگار بۆ ئەو قورس کردنە لە ڕێنووسدا بەرەنگاری کێشەیەکمان دەکات بەقەدەر قەڵافەتی زمانی کوردی، ئەمەش نموونەی کێشەکە:

کە وشەی «ڕانک» مان لە فەرهەنگدا بە ranik نووسی ئەوسا یا دەبێ لە هەموو حاڵ و بارێکدا ئەو نیگارەی «کسرة مختلسة» لە دوا «ن» ـەکەوە بێت، یا دەبێ لە حاڵی تێچوونیدا نیگارەکەی ڕەش بکەینەوە:

1- ئەگەر نیگارەکەمان لە هەموو حاڵدا نووسی شێوەی ئاخاوتنمان دەبیتە ئەسیری ڕێنووسەکە و لە کوردی ڕەسەن دەشێوێت چونکە لە ڕێنووسدا قورس کردنێک بەسەر وشەدا دێنین کە لە ئاخاوتندا تێچوە وەک ئەوەی کە گوتت «ڕانکەکە» ناڵێت ranikeke بەڵکوو دەڵێت rankeke هەروەهاش لە زۆربەی هەرەزۆری کوردیدا کە قورس کردنەکەیان بە پێی جێگە و مەبەست دێتە ناو ئاوخاوتن

وەیا تێدەچێت ئیتر دەبێت ڕستەی وەک «کرمەکە گرژە» بخوێندرێتەوە kirimeke girizhe چونکە لە وشەی «کرم، گرژ» دا قورس کردن هەیە. هەر ئەمەش دەبیتە ئاکامی ناچاری بەملدا بڕینی «کسرة مختلسة» چونکە قوتابخانەکان سەر لەبەریان وەهای دەنووسن، هەرچی منداڵیش هەیە بە قوتابخانەدا تێ دەپەڕێت و زمانی کوردی لەو ڕێنووسەوە فێر دەبێت، مادەم نیگاریش بۆ «کسرة مختلسة» داندرا دەبێ بخوێندرێتەوە وەک کە هەموو نیگارێکی دیکە دەخوێندرێتەوە، دەبێ «فکرم پەرشە» بخوێندرێتەوە fikirim perish... ئنجا ئەگەر لە وەرامدا پێم بڵێیتەوە ئەم کێشەیە دەدرێتەوە بە سەلیقەی خوێنەر کە خۆی دەزانێ قورساییەکە ماوەتەوە یا هەڵستاوە، منیش پێت دەڵێمەوە کە سەلیقە بەرەوان بێ بۆچی لێ ناگەڕێی لە سەرەتاوە بڕیاری مان و نە مانی قورساییەکە بدات؟ بۆچی دوو جاران ئیمتحانی سەلیقە دەکەیت، جارێکیان بەوەدا کە دەبێ بزانی قورسایی هەیە یا نییە، جارێکیشیان بزانێ گوێ نەدانە ئەو نیگارەی لە نووسیندا بۆ قورس کردنەکە هەیە و لە ئاخاوتندا تێ چوە. چەند سەیرە تۆ ڕازی نەبیت بنووسرێ «کرمەکە» و بخوێندریتەوە «کرمەکە» و پێ لەسەر ئەوە داگری کە بنووسرێ kirimeke و بخوێنرێتەوە kirmeke...

لە زمانی کوردیدا بگەڕێیت دەبینیت ئەم هاتن و چوونەی «کسرة...» بەقەدەر دەمارەکانی لەش تێکەڵ بە شیرازەهۆنی زمانەکەیە و هێندەی کە جیوەش لەبەر پەنجەکانت هەڵدێت ئەویش لە ئاخاوتندا خۆیت لێ دەشارێتەوە.

2- ئەگەر نیگارەکەمان لە کاتی هەبوونی قورس کردنەکەدا نووسی و لە کاتی نەمانیدا ڕەشمان کردەوە ئەوسا بەشێکی بەرچاوی وشەی کوردی دوو بڕگەی دووشێوە نووسینی دەبێ، لە فەرهەنگیشدا پێویست دەبێ بەوەی خوێنەر ئاگادار بکرێ کە «کسرة»ی فلانە شوێنی وشەکە هەمیشەیی نییە. ئەم ئاگادار کردنەوە و دوو جۆر نووسینەش بۆ وشەی فەرهەنگی لە ئیمکاندا دەبێ بەڵام «کسرة...» ی کە لە تێک بەستن و داڕشتنی وشە و ڕستە دێن و دەچن بێ چارەسەر کردن دەمێنێتەوە، بە نموونە وشەی «گرتن» دەنووسرێ girtin بەڵام لە ڕێژەی فەرمان و نەهی و ئایندەدا قورساییەکەی سەر دەنگی «گ» تێ دەچێت و وشەکە دەبێتە ...bigre, megre, bigrim وشەی «دیتمت» دەنووسری deetimit کە بوو بە «دیتمتەوە» دەبێتە deetimtew ئیتر بەو پێیە هەزاران

تێک بەستن و تێک هەڵکێشان و لێک ترازاندن کە ئیمکان نییە لە پێشەوە فەرهەنگی بۆ دابندرێت وەیا پێشبینی تێدا بکرێ هەر جارە لە نووسیندا نیگاری ئەو قورس کردنە تێیاندا دەردەکەوێت و ون دەبێ، کە ئەمە خۆی عەیبێکی گەورەترە لەوەی پێشەکی بڕیاری نەنووسینی نیگاری ئەو قورس کردنە بدرێ. ئەوەندەی زمانی بێگانەم خوێندبێتەوە نەم دیتوە وشە و دەستەوشە و ڕستەکانی جار لە جارێ چۆنیتی نووسینیان بگۆڕێ.

ئێمە لەو نموونانەی شکڵ و بەدیهیدا دیتمان قورس کردن لە وشەدا تێ چوو و واتاشی نەگۆڕا، بەمەشدا هەر بەپێ تەعریفی پرۆفیسۆرەکان نرخی فۆنیمی نەما، ئیتر ئەگەر هەر پێ داگرین لە سەر پێویست بوونی نووسینی، دەبی نیگار بۆ دەنگی تووڕە بوون و لاواندنەوە... و...ش دابنێین چونکی ئەوانیش جۆرێکن لە دەنگ و بۆ مەبەستی تایبەتیس دێنە ناو ئاخاوتنەوە. وا دەبێ نارەزامەندی دەنگێکی وشە دەگرێت و بڕگەی تێدا پەیدا دەکات وەک کە دەگوترێ «فلانە شت؟ دەسا فللسێک ناهێنێ!» لەجیاتی «فلسێک...» یاخود لە نەهی کردندا دەگوترێ «نەککەی بچیت بۆ لای...».

دەبێ بزانین مومکین نییە ڕێنووس هەموو دەنگێکی ئاخاوتن شکڵ نووس بکات هیچ ڕێنووسێکی ئەم جیهانەش نییە هێندەی ئێمە مەراقی خورد کردنەوەی ئاخاوتنی هەڵگرتبێ. من لە گۆشە نیگای خۆمەوە چ دوشمنایەتیم نییە لەگەڵ ئەو قورس کردنەدا هەر وەکوو دۆستایەتیشم لەگەڵیدا نییە، تەنانەت ئەگەر بە کۆمپیوتەر زانرا کە جۆرێکیشە لە جۆرەکانی بزوێن لێی وەتەنگ نایەم، هەر ئەوەندە حیسابەی بۆ دەکەم کە بزوێنی یەکجار کورت و بێ هێز کاری بزوێنی عادەتی ناکات و تێ دەچێت و واتا ناگورێت و فۆنیم نییە، خۆ ئەگەر بە بڕیاری کوتەک حەقی چل نیگاریشی بۆ دابندرێ، سەغڵەتم ناکات. ئەویش لەبەر دوو سەبەب

1- یەکێکم لەوانەی دەزانن کەی دێت و کەی دەچێت
2- بەشی هەرە زۆری عومرم ڕابوارد بێ ئەوەی ناچاربم نازی خۆڕای بکێشم... من پەرۆشی دوو شتمە:

یەکەمیان ئەوەیە کە بەخۆڕایی نرخێکی لە پێویست زیادی گرنگی و بایەخ بۆ خۆی دابڕیوە و گەلێک بەولای بەرژەوەندەوە زەینی نووسەرانی کوردی بەخۆیەوە خەریک کردووە لە حاڵێکدا ئەو قورس کردنە بریتییە لە پێداویستی نابەردەوامی ڕستەسازی و وشەسازی، هەر بە نەمانی پێداویستەکەش قورس کردنەکە دەڕەوێتەوە جا ئەگەر

پێم بڵێیت ئەم مەبەستانەی قورس کردنەکە پێکیان دێنیت چشتی بێ بایەخ نین لە وەرامدا دەڵێم پێک هاتنی ئەو مەبەسانە بێ ئەوەی نیگار بۆ قورس کردنەکە دابندرێ دێنە جێ، چونکە وەک بزوێن و کۆنسنانت نییە بە نە نووسینی کەلەبەر بکەوێتە وشە و ڕستە وە وەیا واتایان بگۆڕێ وەیا بێ واتابن. هەر چۆن بەسەلیقە دەزانین بە پێی پێویست دەنگی پاڕانەوە لە حاڵی پاڕانەوەدا بخەینە ئاخاوتنەوە بێ ئەوەی نیگاری بۆ دابنێین هەروەهاش بە سەلیقە دەزانین قورس کردن لە کوێ دەبێت و کەی هەڵدەستێت.

دوەمیان ئەوەیە کە تێ خوێندنەوەی قورس کردن ئەرکێکی بێ سەروبن دەخاتە بەر ڕێنووس و نووسەر و خوێنەرەوەی کوردی چونکە نووسەر دەبێ هەمیشە بەپێی هاتن و نەمانی قورساییەکە خەریکی گۆڕینی ڕێنووسەکەی بێت. ئێمە وەتەنگ دێین لەو ڕێنووسەی ئێستاکەمان لەبەر زۆری خاڵ و نیشانەی سەرژێری پیتەکان، ئەم جارەیان سەرباریکی قورستر لەبن بارەکە سواری دەست و قەڵەممان دەبێ کەچی کەسیش هەستی بە نووقسانی ڕێنووس نەکردووە لەبەر نەبوونی نیگاری قورس کردنەکە، ناچاریش نەبوە بپرسێ ئایا قورسییەکە بۆ کوێ بهێنیت و کەی تێی ببات.

د. ئاوڕەحمان لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 13 ی گۆڤاردا بەسەر «گەنم - گەنمەکە» دا دەچێتەوە. خۆی لەوە ناگەیەنێت کە نووسینی genmeke لەچاو genim دا شکڵی کۆنی دۆڕاند و نیگارێکی i ی سەرلەبەری لێ کەم بۆوە، خۆ هەردووکیشیان هەر «قمح» ن و هەمان وشەن، هەر ئەوەندە دەڵێ لەبری بڕگەیەک بڕگەیەکی دیکە پەیدا بوو، لەمەشدا هیچ دڵدانەوەیەک شک نابەین چونکە سەرەڕای ئەوەی کە بڕگەی دووەم لە دەرەوەی وشەی «گەنم» پەیدا بوو بە هاتنی بزوێن وەیا قورس کردن بۆ کۆتای وشەکە، کێشەمان کێشەی تێ چوونی دەنگ و نەمانی نیگارەکەیەتی نەک «بڕگەسازی» چونکە وشە و ڕستە هەر دەبێ بڕگە و کەرتیان هەبێ، ئەوەی نەخوێندووشە دەنگ و وشە و کەرت و ڕستە دەردەپەڕێنێ بەڵام کە بوو بە نووسەر چاوەکانی دەبینن جاریکیان نووسرا Genim و جارێکیشیان نووسرا Genm کە بوو بە فۆنیمناسیش دەبینێ ئەو دەنگ و نیگارەی بە فۆنیم داندرابوو هەڵستا و واتاشی تێک نەدا. ڕاستییەکەی ئەم تەرزە ڕێنووسە ڕێ دەدات داوا بکرێ، وەک کراوە، فەرق لە نێوان نووسینی «کا» و «کێ»ش بکرێ، دالە کلۆرەکەی سلێمانیش نیگاری بۆ دابندرێ - وەک کە مامۆستا وەهبی بە «ذ» ی دەنووسی - منگەی نێوان «ن، گ»ی «دەربەنگ» یش لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵێ دەزانم کێشەی ئەمانە هاوچوونی تەواوی کێشەی «کسرة...» نییە بەڵام خۆ کێشەن! «کسرة مختلسة» ش

هاوتای بزوێنی کورتی ئاشکرا نییە کەچی دەڵێن دەبێ وەک ئەو بایەخی پێ بدرێ، بە هەمەحاڵ کێشەی «کا، کێ» و دەنگی دالی کلۆر و «ن، گ» پتر لە کێشەی «کسرة...» نرخ پەیدا دەکات لەوەدا کە هەمیشەیی و بەردەوامن و نارەوێنەوە وەک کە قورس کردن کاتی و نابەردەوامە و تێ دەچێت.

د. ئاوڕەحمان چەند ڕستە و دەستەواژەیەکی هێنابۆوە بە نموونەی ناقۆلایی نیگار دانەنان بۆ ئەو قورس کردنە، وەک «جلم برد شتم- من کرمم گرت- من پرشنگم گرت...» لە ڕواڵەتدا نموونەکان ڕەخنە هەڵدەگرن بەڵام بە لێ وردبوونەوە مەسەلەکە دەگۆڕێ: ئێمە دەزانین هەر دەنگێکی لە بەرایی وشەوە بێت و بزوێنی ئاشکرای لە دواوە نەیەت بەناچاری قورس دەکرێ ئیتر نیگار دابندرێ وەیا دانەندرێ قورس کردنەکە لە خۆوە بەسەر زاری مرۆڤدا دێت. جا ئەگەر لە پێشەوە بڕیارماندا، وەک کە ڕێنووسی ئینگلیزی بڕیاری داوە، ئەم شتە ناچارییە بدەینەوە بە فرمانی واقیع و ڕەنجی نیگار کێشانی تێدا نەبەین شتێکمان کردوە لە بڕیاری هۆش پێ شکان و ژێربێژی بوەشێتەوە هەر وەک لە جودا نە کردنەوەی کاف و گافی کلۆریش هۆشمان بەکار هێناوە و عەزابێکی بێ لزوممان لە کۆڵ نووسەری کورد و کوردی کردۆتەوە، هەر چەند لەئاست ئەو کاف و گافەدا هەموو کورد لە هەموو حاڵ و باردا یەک مامەڵە ناکات چونکە کوردی بەری سۆران لە وشەی وەک «دەپشکوێ، دەئەنگوێ...» دا کلۆریان ناکەن چونکە لە ئەسڵدا کاف و گافی «پشکووتن، ئەنگووتن...» کلۆرنین، هەروەها «مەرەکەبی کوینک و دەوڵەتی کویت و کوین ئەلیزابێت...» کاف و گافیان وەک خۆیان دەمێننەوە... لەگەڵ ئەمەشدا ئاسان کردنی ڕێنووس و یەکچوون کردنی لە زمانێکدا ئەوە دەهێنێت تێبینی وەها بەرتەسک لەبیر بکرێ، تا ئێستاش ڕێنووسی لاتینی کە من دیبێتم قورس کردنی بەرایی وشە تێ دەبات و نیگاری بۆ دانانێت و کەسیش تێدا نەشێواوە. ئێمە لە ڕێنووسی ئێستاکەماندا کە بە پیتی عەرەبی دەنووسرێ گرفتێکمان نەهاتۆتەبەر لەو تەرزە ڕستە و دەستەواژانەدا کە د.ئاوڕحمان نموونەی لێ هێناوەتەوە، بڕواش دەکەم «فرچکم گرت» گەلێک خۆش خوێن و ئاسانترە لە وشەی وەک «تێ هەڵ چوومەوە- تێهەڵچوومەوە- تێ هەڵچوومەوە».

د. ئاوڕەحمان دەیتوانی ئەو نموونانە بهێنێتەوە بۆ ئیسپات گەیاندنی کەم بایەخی ئەو قورس کردنە لە نووسیندا بەوەدا بڵێ ئەرێ خوێنەری کورد کامتان هەڵە دەکەن لە خوێندنەوەی «لنگم بڵند کرد»؟ بەڕاستی کەسیش هەڵەی تێدا ناکات هەرچەند وشەی «لنگ» بزوێنکیشی لێ قرتاوە چونکە ڕاستێکەی «لینگ» ـە.

لەو ڕستەیەی «لنگم بڵند کرد» دا بە ڕێکەوت وشەکانی «لنگ، بڵند، کرد» بە فەرمانی دەنگسازیی کوردی لە خۆوە گرفتیان ڕەویوەتەوە چونکە دەنگەکانی «نگ، ند، ڕد» لەو دەنگانەن کە بە دوا یەکدیدا قورس کردن هەڵناگرن ئنجا ئەگەر قورسایی سەر «ڵ» ـەکەت هەڵگرت دەبێ «ن»ـەکە قورس کەیت و لە «د»ەکەی دابڕیت، ئەمەش دژی دەنگسازی کوردییە چونکە «ن» ی وەستاو لە بەرایی دەنگەکانی «گ، د، ت» دا قورس کردن هەڵناگری. ڕاستێکەی ئەو دەنگەی «ن» لە وشەی کوردیدا لە بەرایی «ج» شدا قورس ناکرێ وەک «بنج، ڕەنج، کونج... » بەڵام گوێم لێ بوە هەندێ کورد لە وشەی «بەنج» دا قورسایی دەخەنە سەر «ن» ـەکە. دەبێ ئەوەش بڵێم لە دەنگسازی کوردیدا هاتنی بزوین لە بەرایی دەنگەکانەوە داخوازی قورس کردنیان دەکات بە پێچەوانەی ئەوەی بەدوایاندا بێت، بە نموونە وشەی «دنک» ئاسانتر نوونەکەی دەوەستیندرێ لە «دەنک» کە بزوێنەکەشی بوو بە بزوێنی درێژ وەستانەکە مومکین نابێ وەک لە وشەی «ڕانک» دا دەبێ نوونەکە قورس بکرێ. بەڵام کە بزوێن بەدوا وشەکەدا هات قورساییەکە دەڕوات وەک کە دەڵێ «رانکەکەم» نوونەکە دەوەستێندرێ. هەر لەبەر فەرمانی ئەم جۆرە دەستوورانەی دەنگسازییە کە گوتت «پڵنگ، بێژنگ، ڕەوشت» چارت ناچارە دەبێ دەنگەکانی «ڵ، ژ، و» قورس بکەین چونکە «نگ، شت» لە کوردیدا بێ قورس کردن بەدوایەکدا دێت، کەسێک وەهایان دەرنەبڕێ کورد نییە و کوردی فێرنەبوە.

ماینەوە لەگەڵ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک بەدوای وشەی «لینگ» ـدا «لنگم»، تۆ کە بە خەڵقت ڕاگەیاند هەر تاکە دەنگێکی کۆنسنانت لە دەرەوەی وشەوە هێنا و بە وشەکەوەت لکاند قورسایی دەخاتە سەر دوایین دەنگی وشەکە عوزری هەڵە کردنت بەدەست کەسەوە نەهێشتوە، ئەوساش نەک هەر لە ئاست ڕاناودا، بگرە لە ئاست هەموو پاشگرێکیش چاوی خوێنەرانت کردۆتەوە وەک «کوڵک، کوڵکن kulkin، دەست، دەستک Destik» دەستووراتی دەنگسازی کە خەڵق لە خۆوە بێ ئاگاداری و لێ وردبوونەوە بەکاریان دێنن گەلێک باری ئەو قورس کردنەی نەرم کردوە، بە نموونە دوو وشەی «فرچک، گرفت» دەدەینە بەر دەستووراتی دەنگسازی.

دوو دەنگی «ف، گ» لەبەرایی وشەکانەوە بە فەرمانی ناچاری قورس دەکرێن کە دەکاتەوە فەرمانی دەنگسازی. لە وشەی «فرچک» دا دیسانەوە بەناچاری دەبێ دەنگی «ر» لەگەڵ دەنگی «ف» ببێتە برگەی یەکەم چونکە هاتنی «ر»ەکە بەدوا دەنگێکی قورسکراودا دەبێ برگە دروست بکات مەگەر داخوازیەکی بەهێز وەها

بکات سەرلەنوێ «ر»ەکە قورس بکرێت، وەک ئەوەی لە جیاتی «فرچک» وشەی «فرشتە» بایە دەبوو «ر»ەکە قورس بکرێ بۆ ئەوەی «ش»ـەکە بەبێ قورسایی بکەوێتە بەرایی «ت»ـەکەوە. هەر هۆیەکی ئەوتۆییشە وەها دەکات لە وشەی «گرفت» ـدا «ر»ەکە قورس بکرێت دەشزانین «ف» حەز لە «ت» دەکات...

ئێمە کە ئەم دەستوورە فۆنەتیکیە سروشتییانەمان لە دەنگسازی کوردیدا هەست پێ کرد سەیرمان نایەتەوە لەوەی کوردەواری لە خۆوە بڵێ:

- بێ - ژنگ
- ب - ڕشت
- گ - رفت
- پ - ڵنگ
- پر - شنگ
- کە - نشت
- د - روست
- ب - نێشت

شاخی «سگرمە» - «س- گر- مە» ئەگەر بزوێنی بەدوادا نەهاتبایە دەبوو بگوترێ «سگ- رم» بەڵام ئەگەر «سگرت» بایە دەبوو بگوترێ «س- گرت» وشەی «باڵندە»، ئەگەر پێداویستی فۆنەتیکی نەبوایە دەبوو وشەی «باڵ» کە بنچییە بڕگەیەک بێت و «ندە» ش کە پاشگرە بڕگەی دوەم بێت بەڵام چونکە «ن» ی پێش «د» دەبێ وەستاوی تەواو بێ «ڵ»ـەکەی بەقورس کراوی بۆ خۆی ڕاکێشا و لە ئەسڵی وشەکەی ستاندەوە. کەچی «باڵگرە» دەبێ «باڵ-گ-رە» بخوێندرێتەوە چونکە وشەی باڵ کە بنچییە هیچ ناچاریەکی دەنگسازی «ڵ»ـەکەی لێ ناستێنێ بۆ سەرەتای «گرە» کە لە وشە لێکدراوەکەدا پاشگرە، ئینجا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم دەستوورانە کەی بەبیری خۆێنەردا دێت تا لە خوێندنەوەدا بەپێی دەنگسازی بە بێ نیشانە و نیگار پێرەوییان بکات، لە وەرامدا دەڵێم:

1) نووسەر کە بیەوێ نیگار بۆ قورس کردن دابنێت دەبێ بە سەلیقە یا بە فێربوون شوێنی ئەو قورس کردنانە بزانێ دەنا لە ئاخاوتندا هەڵە دەکات و قورس کردنەکە لە شوێنی نالەباردا دادەنێت. ئنجا کە حاڵ وەها بێ نووسەر و خۆێنەر هەر وەک لە ئاخاوتندا بە ڕەهایی و بێ نیگار وشە دەردەپەڕێنێ لە

خوێندنەوەشدا هەروەها دەکات چونکە شتێک دەخوێنێتەوە کە پێشتر لە گەرووی خۆی دەرهاتوە و دواتر بەسەر نووکی قەڵەمەکەیدا تێپەڕیوە، نووسەر و خوێنەریش لەیەک حوکمدان چونکە خوێنەریش وەک نووسەر ئاخێوەر و سەلیقەدارە. بێگومان سەلیقەی ڕاست و ڕەوان بێ تەدەخولی ڕێنووس و نووسەر لە ئاست ئەو قورس کردنەدا ئازادتر و ڕەهاتر دەبێ لەوەی بێین دەستووری مامۆستا وەهبی بەسەردا بسەپێنین بۆی بنووسین «فیرچیکم گیرت، دەستیم بیڵیند کیرد...»

2) ئەگەر ڕەوا بێ ڕەخنەی ئەوتۆیی لەو قسانەی من بگیرێ دەبێ سەرلەبەری زانستەکانی زمان یاساغ بکرێن چونکە هەموویان شی کردنەوە و وردەکاری و دەستوورسازی و کێشانە و پێوانەی پەنامەکی لە شتی ئەوتۆدا دەکەن کە زۆربەی بابەتیان لەوانەن کاری سەلیقە بن. کام ئاخێوەری ڕەوانە بێنە لە ڕێزمان و سینتاکسی تاقی بکەوە متەق ناکا. قسەی من وەیا هی د. ئاوڕەحمان بۆ ئەو کەسانەیە کە لە بەر تیشکی لێکدانەوەدا سەیری دیاردەی ئاخاوتن و نووسین دەکەن. ئاخێوەری عادەتی نە بابەتی ئەوتۆیی دەخوێنێتەوە و نە تێی دەگات و نە بە تەماشە ڕۆژەک لە ڕۆژان پەنگ بە قسەکانی دەروونی بخواتەوە تا دەیانخاتە بەرانبەر ئاوێنەی ڕێنووس و ڕێزمان و زمانناسی و وشەسازی و دەنگسازییەوە.

بەڕاستی ئەم کێشەیەی «کسرة مختلسة» لە ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی عێراقدا هیچ گرفتی دروست نەکردوە و خاڵەکە بەهۆی نەبوونی نیشانە ئەو «کسرة...» یە دەتوانن لوستر و ڕێکتر نووسینی کوردی بخوێننەوە، تەنانەت نموونەکانی د. ئاوڕەحمان بۆ خۆیان شایەدی ئەم ڕاستییەن چونکە هیچ خوێنەرێک هەڵەیان تێدا ناکات. کاتێک کەوتینە سەر نووسین بە لاتینی، گرفتەکە سەربەرز دەکاتەوە چونکە لە لاتینیدا چاومان بە جۆرە نووسینێکی دیکە فێربوە، هەرچەند دەزانم زمانناسی کورد پتر لە هی ئینگلیز و فرەنسە بایەخ بەو قورس کردنە دەدات، تەنانەت ئەگەر ڕێی هەبێ نووسەری ئینگلیزیش ناچار دەکا لە جیاتی Bring,Turn بنووسێت Biring, Turin.

ڕاهاتن و ئۆگر گرتن لەسەر جوملەی چالاکی مرۆڤی عادەتیدا کاریگەرێکە بارتەقای ڕۆشنبیری و زانست و خوێندن جڵەوکێش و پاڵپێوەنەرە. تۆ بێنە ئینگلیزێک ناچار بکە وشەی neighbour – دەخوێندرێتەوە «نێبەر» وەها بنووسێ وەک لە زارەوە

دەردێت nyber دەبینیت دەست و قەڵەمی دەشێوێن، وشەی archive بە فرەنسەییەک نیشان بدە دەخوێنێتەوە «ئەرشیڤ» کەچی ئینگلیز دەخوێنێتەوە «ئارکییڤ...» ئینگلیزێک کە بنووسێت «ئای» ئەگەر بە واتای «چاو» بێت دەنووسێت «eye» بەواتای «من» یش دەنووسێت «I». چ سەیریشی بەو کارەی نایەت.

دەبێ بزانین ڕێنووسی لاتینی بە تێکڕایی، پاشماوەی بەرەوپێش چووی و بە عیب و عاری ڕێنووسێکی چەند هەزار ساڵەییەکە لە بنەڕەتدا هێرۆغلێفی بوە و دواتر بە گۆڕانەوە بۆتە ڕێنووسی نەتەوە سامیەکان و لە 700ی پێش زاینیدا پەڕیوەتەوە بۆ یۆنانیەکان - بنۆڕە: «فرهنگ ایران باستان، پورداود» و «العلاقة بين النطق والكتابة في تعليم العربية - محاضرة مجيد الماشطة، نيسان 1982» لەوێشەوە وردەوردە بە وڵاتانی ئەوروپادا بڵاو بۆتەوە. یونانیەکانیش بەشێک لە کۆنسنانتەکانیان کردوە بە بزوێن کە لە نووسینی ئارامیدا کۆنسنانت بوە بەڵام بەشێوەیەکی لێڵ بەبزوێنێش بەکار هاتوە «مجيد الماشطة - العلاقة بين النطق والكتابة...» ڕێکەوتێکی سادەی سەرەتای بوو کە لە نووسینی لاتینیدا دەنگی هەمزە نیگاری بۆ نەکێشراو ڕەگەڵ نیگاری دەنگی دیکەدا تێکەڵ کرا، ئەوساش بەر لە 2700 ساڵ نە فۆنۆلۆجی هەبوو نە فیلۆلۆجی نە سینتاکس و نە هیچ، هەرچی دەسکارییەکی لە ڕێنووسدا کرابێ بەچکەی نابەڵەدی و سەرپێیی و پەلە بووە بێ مامۆستا و بێ ڕابەر. گەلێک باری نووسینی ئینگلیزی و فرەنسەیی تامی «هێرۆگلێفی» دەدات کە لەوێدا وشە نیگاری هەبوە نەک دەنگ ئەگەر ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی ئەو هەموو دەست هەڵبڕینەوەی تێدا نەبوایە لەبەر زۆری خاڵ و نیشانە و نەلکانی بەشێکی پیتەکانی بە پیتی دوا خۆیانەوە، سەد جاران لەلایەن کێشانە و پێوانەوە لە هی لاتینی «وەک فرەنسەیی و ئینگلیزی» زانستیتر دەبوو چونکە چی دەنووسرێ خزمە لەگەڵ ئەوەی دەگوترێ، تەنانەت ناوناوە وردپێوی وەهای تێدا کراوە زۆر ژیرانە ڕێنووس و ڕێزمانی لە یەکدی گرێ داوە وەک کە فەرق کراوە لە نێوان تاکە پێشگر و دوو پێشگردا لە ڕووی لکاندنیان بە کارەوە وەیا پێشنیار هەبوە بە فەرق کردن لە نێوان نیشانەکانی فەرمان و نەهی و ئایندە و نەفی لەگەڵ پێشگر وەیا ڕاناوێکی کە دەکەوێتە پێش کارەوە لەو ڕووەوە کە ئەو نیشانانە پتر تێکەڵ بە تەکوینی تاکە «کار» دەبن بێ ئەوەی بیان کەن بە لێکدراو... جوداوازی نێوان «نە»ی بە واتای no و «نە» ی بە واتای neither, nor لە ڕێنووسدا ئەویش هەر وردەکارییە کە کوردیناسەکان لە ئاکامی تێکڕای پێشکەوتنی زانستەکانەوە بۆی چوون دەنا بەر لە 50 ساڵێک کە کوردی دەنووسرا

کێشانە و پێوانەی تێدا بە کار نە دەهات. بڕوا دەکەم هەر جۆرە ڕێنووسێکی بۆ کوردی بەپیتی لاتینی قەرارداده بکرێ بەهۆی ڕاهاتنەوە لە ئاکامدا بە لووسی دەخوێنریتەوە، بەتایبەتی چونکە پیتەکانی دوو جۆرنین کە بلکێن و نەلکێن، خاڵ و نیشانەشیان وەک نەبێ وەهایە. ئینجا ئەگەر ڕێنووسەکە تا ئەو ڕادەیەی ناقۆڵایی تێدا پەیدا نابێ، لەو قورس کردنە ڕەها بکرێ بە قازانجی زمان و ڕێنووسی کوردی تەواو دەبێ. بەلای منەوە ناشێ قورس کردنێکی بەردەوام نەبێ، نیگاری بۆ دابندرێ... قورس کردنی دەنگی سەرەتای وشە نیگاری ناوێ... کورتی ڕای من ئەوەیە: هەتا بکرێ پێویستە لەو نیگارە خۆمان بدزینەوە چونکە فۆنیم نییە، بەردەوام نییە و داخوازی دەنگسازییە و... لەوەشدا زۆرم بۆ ئەو قورس کردنە بەجێ هێشتوە چونکە بەپێی تەعریفی فۆنۆلوجستەکان فۆنیم نەبێ مافی نیگار بۆ دانانی نابێ.

دەنگی هەمزە

گۆتارەکەی د. ئاوڕەحمان کە بیروڕای فۆنۆلۆجستەکان لە بارەی هەمزەوە پەسەند دەکات و لەوانەوە بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەرەو لێکدانەوەیەکەوە دەڕوات کە لە پێشەوە بڕیاری خۆی داوە بە ئیعدام کردنی هەمزە. تەنانەت هەبوونی لە بەرایی وشانەوە بە بەڵگەی نەبوون دادەنێت. ئەو مامۆستایانە دەیانەوێ بسەلمێنین کە هاتنی هەمزە لە بەرایی وشە تەنها بۆ دەربڕینی ئەو ڤاولانەیە کە بەدوایدا دێن.

د. ئاوڕەحمان دەنووسێت: «هەمزە... دەنگێکی یاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە وەیا ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ کە بە بزوێن دەست پێدەکەن».

جارێ دەبێ وەکوو بەدیهیە بزانین کە دەست پێ کردنی وشە وەیا بڕگە بە «بزوێن» لە بنەڕەتدا موستەحیلە. بزوێن هەمیشە بە دوا کۆنسنانتدا دێت. تەنها لێرەدا تێبینیەک هەیە دەبێ بن لێو نەخرێ. دوو دەنگی بزوێنی «و، ی»ی درێژ شێوەی کۆنسنانتیشیان هەیە، ڕاستیەکەشی دەبێ بڵێین «و، ی» بە بەریانەوە هەیە ببنە بزوێنی درێژ.

لە وشەی «یار، پایز، وەشت، دەروازە» دا هەردوو دەنگی «ی، و» کۆنسنانتن هەرچی دەنگی ئەلفە هەر بزوێنە و نابێتە کۆنسنانت. هەندێک لە زمانزانانی کۆنی

عەرەبی کە هەمزەیان بە ئەلفی کۆنسنانت داناوە زۆر لە سەهوودان تەنانەت یەکێکی وەکوو «ابن درستویە» لە کتێبی «تصحیح الفصیح» دا هەمزە بە دەنگێکی سەربەخۆ دادەنێت. بزوێنی کورت لە دەنگی ئەلفیش پتر پابەندی کۆنسنانتە چونکە هێندەی ئەو وجودی سەربەخۆی نییە: تۆ بێنە وشەی «گە، گا» لە ڕیکۆردەردا تۆمار بکە و دواتر دەنگەکەی «گ - ک» لە هەردووویاندا بسڕەوە و گوێ بگرە لەوەی بە بزوێنی دەمێنێتەوە دەبیەیت دەنگەکەی ئەلف دەناسرێتەوە باشتر لەوەی کورتە بزوێنی «فتحة» بناسرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە سەرێشەی کێشەی هەمزە نییە.

ئاخێوەر کورد بێت و عەرەب بێت و ڕووس بێت ناتوانێ دەنگی بزوێن لە بەرایی وشە بدرکێنێت. ئنجا کە هاتنی بزوێن لە بەراییدا موستەحیل بێت چۆن بسەلمێنن مام «بارام» ێکی بەر لەوەندە هەزار ساڵە بیری بۆ ئەوە ڕۆشتوە هەمزە بخوڵقێنێ هەر بۆ ئەوەی موستەحیلەکە بکات بە مومکین. بۆچی نەهات دەنگی کۆنسنانتی دیکەی حازر بەدەست بخاتە پێش ئەو بزوێنانەی هەمزەی خستنە پێش، خۆ لە هەزاران هەزار شوێنی دیکەدا وەهای کردوە کە هەمزە فۆنیم نەبێت و مەوجود نەبێت بۆچی، لەجیاتی «ئێرە، ئاو...» نەگوترا «فێرە، ژاو». ئنجا ئەگەر بڵێ چ قەیدی هەیە هەمزە تێدا بەکار بهێنێت منیش دەڵێم چ قەیدی هەیە دان بەوەدا بهێنیت کە هەمزەش وەک «ف، ژ» فۆنیمە و دەنگە و پێک هێنەری وشەیە و بەلادان و گۆڕانی واتا یا نامێنێ یا دەگۆڕێ؟ ئەم ڕاستیانە بۆچی بکوژرێن؟ هەر هەتا هەمزە بکوژرێ؟

چەندێکی فکرم دێنم و دەبەم بۆ ئەوەی هۆیەک بدۆزمەوە فۆنۆلۆجستی ڕۆئاوای ئیقناع کردبێت بەوەی هەمزە فۆنیم نییە هەر ئەوەندەم بەبیردا دێت کە لە کۆنەوە نیگاری بۆ دانەندراوە ئیتر چاوی بە نەبوونی ڕاهاتوە، دواتر دەرکی کرد کە بە زۆری وەیا هەمیشە بزوێنی بەدوادا دێت لەوەڕا یەکەندەر دوودڵی تەسکین بوو بەوەی کەوا هەمزە هەروەک نیگاری نییە فۆنیمی ڕەسەنیش نییە... جا ئەگەر ئەمەش سەبەب نەبێ هیچ سەبەبێک نامێنێتەوە لە ڕووپەڕەی زمانناسی و دەنگسازیدا بە بۆرە تەئویلیش پشتگیری لەو ڕایە بکات چونکە دەنگی هەمزە نەک هەر هەیە و بەس، بەڵکو لە دوو ڕووەوە پێش دەنگەکانی دیکە دەکەوێتەوە:

1) دەنگی هەمزە یەکەم فۆنیمە ئاوازەدارە (دواتر لەسەر ئەم خاڵە دەڕۆین).
2) لە هەموو زماناندا هەیە کە دەزانین فۆنیمی دیکەی وەک «چ، ژ، ط، ص، ڤ، ث، غ، پ، گ، ذ، ک، ڵ، ح، خ، ض، ظ، ع» هێندەی هەمزە پەرەسەندوو

نین. لە دیاردەی پێشکەوتنەوەی هەمزە لە بزوێن ڕاستیەکی فۆنۆلۆجی هەیە زۆر بە سەیری سەرەوبن کراوە: هەمزە بزوین بەدوا خۆیدا دەهێنێت نەک بزوێن لە هیچەوە هەمزە خەلق دەکات و دەیخاتە پێش خۆیەوە. لەو دێڕانەی دواتردا ڕاستی مەسەلەکە ڕوون دەکەمەوە، بەداخەوەش کەس لەسەری نەنووسیوە وەیا بۆی نەچوە تا سەرچاوەیەک یارمەتی نووسینەکەم بدات. چی لێرەدا دەیڵێم شتێکە یەکەم جارە دەگوترێ یاخود هەر نەبێ بەلای خۆمەوە یەکەم جارە، چونکە نە لە کەسم بیستوە و نە لە کەسیشم خوێندۆتەوە.

ڕۆشنبیری کورد، دەنگناسان بەتێکڕایی!

نەک تەنها هەمزە بەڵکوو سێ دەنگی دیکەش لەوانەی پێیان دەڵێن «حروف الحلق» لە کوردیدا بە دەگمەن نەبێ بێ بزوێن نایەن. دەنگەکانی «ء، ھ، ح، ع» هەمیشە لە سەرەتای وشەدا بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن.

دەنگی هەمزە بەرەژوورترین دەنگی ئاوازەدارە، هێندیش بەرەژووورە لە عەینی ژێ دەنگەکانەوە، کە ئاوازە پەیدا دەکەن، دەردەچێت.

دەنگی «ھ» بەرەژوورترین دەنگی کپە کە ئەگەر هاتبایە بە ژێ دەنگان بکەوتبایەوە دەبوو بە هەمزە. هەر ئەم نزیکایی شوێنی لێوە هاتنیانیشە دوو ئەنجامی بەخشیوە.

ئەنجامی یەکەم ئەوەیە دەنگی «ھ»ش بەزۆری وەک هەمزە لە نێوتوێژی وشەدا تێدەچێت. بە نموونە کاری «هات» لە ئایندەدا دەبێتە «دێت» و بەدەگمەن نەبێ ناگوترێ «دەهێت»، لە سلیمانیش بۆتە یەت. لە ڕێژەی فەرماندا دەبێتە بێ:

گێل ئەگەر تورکی، تعال گەر عەرەبی

بێ ئەگەر کوردی وەگەر فارسی بیا

کاری «هێنام» دەبێتە «دێنم»، هەرچەند دەشگوترێ «دەهێنم»، بەڵام لە فەرماندا بەزۆری «بێنە» لەباوە چونکە نیشانەی «ب» بزوێنی نییە وەک کە نیشانەی ئایندە

«دە» بزوێنی هەیە. «هاڕین» لە وشەی لێکدراودا دەبێتە «دەستاڕ» نەک «دەستهاڕ». «هاویشتن» لە لێکدراودا دەبێتە «ڕەشاوێژ» نەک «ڕەش هاوێژ».

- ڕاهەژاندن بۆتە ڕاژاندن
- ڕاهێڵ بۆتە ڕایەڵ
- هەڵهاتن بۆتە هەڵاتن
هەڵهێنان بۆتە هەڵێنان

لەمەوە دەردەکەوێ: تێچوونی دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا وەک تێچوونی دەنگی «ه» هیچ پێوەندی بە فۆنیم نەبوونەوە نییە: دیاردەیەکە دەچێتەوە بۆ سروشتی هەردوو دەنگ کە لە ژووررووی هەموو دەنگانەوە دێن. هەر بەپێی داخوازی فۆنەتیکیش وا چاوەڕوان دەکرێ دەنگی هەمزە کە ئاوازەدارە ئامادەتر بێ لە دەنگی «ه» بۆ ئەوەی لە ناوتوێژی وشەدا خۆی بەدەنگی ئاوازەداری بزوێن ببەخشێت.

ئەنجامی دووەم ئەوەیە کە لە زۆر وشەدا هەمزە و «هـ» ی بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە:

لە فارسی: أنار. أنجیر، أنگبین، أنبان، أبر، أوردن
لە کوردی: هەنار، هەنجیر، هەنگوین، هەنبان، هەور، هاوردن

- ئۆدە بۆتە هۆدە
- ئەیوان بۆتە هەیوان
- ئەڵووژە بۆتە هەڵووژە
- ئاسان ، هاسان
- ئێسک ، هێسک

چونکە دەنگی هەمزە و «ع» ئاوازەدارن بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە:

«ئاسمان — عاسمان»، «ئەرز — عەرز»، «ئەزیەت — عەزیەت»، «ئەژدەها — عەزیا»، «ئەبابەیلێ — عەبابەیلێ»، «ئەستەم — عاستەم»، «علیق — ئالیک»، «عومەر — ئۆمەر — هۆمەر»، «ئەنتیکە - عەنتیکە»، «ئەلەتریک — عەنەتریک»، «ئەنەدۆڵ — عەنەدۆڵ» هەرچوار دەنگی «هەمزە، ه، ح، ع» کە لە قوڕگەوە دێن بزوێن بەدوا خۆیاندا دەهێنن. دوو دەنگی «ح، ع» کە کوردی ڕەسەنیش نین دوای ئەمەی پەڕینەوە بۆ ئاخاوتنی کوردی هەمان دەستووری «هەمزە، ه» یان بەسەردا دێت. لە عەرەبی هەردوو دەنگ دەشێ بوەستێندرێن وەک «رعب، نبع، سبعی -

رحب، نحو، رمح» بەڵام لەکوردیدا وشە نییە ئەو «ح، ع» ـە تێیدا بێبزوێن بێت وەک، عیو، عەزیا، حوشتر، حەفت...» ناوناوەیەک نەبێ کە بەدوا بزوێندا دەوەستن وەک پەح، تەح – دەعبا (لەدابەوە هاتوە) - مەعیەن لە معین - ەوە هاتوە...) ناشزانم وشەی «بڵح» لە کوێوە هاتوە بە خۆی و «ح» ی بێ بزوێنیەوە.

قسە لێرەدا لەگەڵ ئەو وشانەیە کە شکڵی کوردییان وەرگرتوە نەک وشەی عەرەبی کە وەک خۆی ماوەتەوە وەک «بەحر – بحر». لە ئینگلیزیشدا دەنگی «ھ» وەک دەنگی «هەمزە» هەم لە بەرایی وشەوە دێت هەم بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت. وشە هەیە وەک Re – hearsal بەهۆی پێشگرەوە دەنگەکەی «ھ» تێیدا ناوتوێژ بکا لەوانە بەولاوە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی «ھ» لە فەرهەنگی ئینگلیزیدا دەکەوێتە بەرایی وشەوە.

وشە هەیە شکڵی «ھ»ی تێدایە بەڵام ناخوێندرێتەوە وەیا دەنگەکەی «ھ» پێش دەیەخرێ وەک when, where وشەی who بە «هوو» دەخوێندرێتەوە. سەرەتای ئەو وشانەی بە «ھ» دەست پێ دەکەن وەهان:

«hy, hu, ho, hi, he, ha» واتە بزوێن دەکەوێتە پاشیەوە وەک هەمزە.

مامەڵەی فارس لەگەڵ «ھ» دا جودایە چونکە لەناوتوێژ و کۆتای وشەدا دەردەکەوێ وەک «ئەهرەمەن، نهادن، نەهرە، شاە، ماە، کۆتاە، ستوە...»

بەهەمەحاڵ لەوێشدا دەکەوێتە دوای بزوێنەوە، لە سەرەتای وشەوەش هەر دەبێ بزوێنی بە دوادا بێت وەک دەزانن زمانەکان هەموویان یەک دەستووری دەنگسازییان نییە بۆیە ناشێ دەستووری ئەمیان بە بەڵگە دابندرێ بۆ ئەوەیان وەیا حوکمی دەنگسازی غەیری خۆی هەڵوەشێنێتەوە.

ناوناوەیەک لە کوردیدا «ھ، ح» بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە وەک «هفت-حفت، هەوا، حەوا، هونەر- حونەر...».

لە کوردیدا ئەوەندەی سەرنجم گرتبێ تەنها لە دوو وشەی «ئنجا - ئحم» دا دەنگی هەمزە لە بەرایی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا هاتوە دیارە «ئنجا»ش بە ئەصل «ئەم جارە» یە لە کۆتایی وشەی کوردیشدا دەنگی هەمزە لە «نەء، بەء» دا هاتوە کە گۆڕاوی «نا، با» یە.

دەنگی «ه» لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووەدا بە دەگمەن نەبێ لە ناوتوێژی وشەدا نەهاتوە وەک «نهۆم، سەربهوردی». هەرچەند بەتەواوی لە زاری کرمانجی سەرودا دەنگی «ه»م بەتاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لە وێدا پتر دەنگی «ه» هەم بە وەستاوی و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت. لە کرمانجی سەرووەدا مەیلێک هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت «لە» دەکرێ بە «ل»، ئەمەش تا ڕادەیەک لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە.

بەهەمەحاڵ ئێمە خەریکی دۆزینەوەی سەرەجوملەی دەنگسازی کوردی نین، خەریکین بزانین ئایا دەنگی «هەمزە» لە کوردیدا فۆنیمە یان نا؟ لەو نموونانەی کە دەشیەنە ناو نووسینەوە ئەم مەبەستە ڕوون دەبێتەوە، نموونەکانی زمانێکی وەک ئینگلیزی باشترە لە هی کوردیش وەرامی مامۆستا زلەکانی فۆنۆلۆجی دەدەنەوە چونکە بەلای ئەوانەوە بەرچاوترن، ئنجا لە زمانێکیشدا هەڵدەهێنجرێن کە گۆیا دەنگی «هەمزە» تێیدا فۆنیم نییە. یەکچوونی دەنگی «ه» و هەمزە لە ڕووی هاتن و نەهاتنیان لە ناوتوێژی وشەی ئینگلیزیدا و هاتنی بزوێن بەدوایاندا پتر یارمەتیمان دەدەن بۆ نزیک خستنەوەی دیاردەی «حروف الحلق» لەبەر چاوی ئەواندا چونکی لە زمانی ئینگلیزیدا تەنها ئەم دوو دەنگە هەنە لە گەرووەوە دەربچن، پێنجەکەی دیکە لەوێدا پەیدا نین، هەر شتێکی لە بارەی «ح، ع» ەوە بڵێم ناگاتە بەر چەژی دەنگناسیی ئەوان. بەهەمەحاڵ ئەو مامۆستایانە دەنگیشمان نەبیەن خۆ دەنگی ئەوان دەبیەین و زمانەکانیان تا ڕادەیەک دەبنە کێڵگەی تاقی کردنەوەی بیروڕاکانیان. لەبەر ڕووناکیی ئەو توێژینەوەی کە ئێمە بە بەڵگە تێیدا دەگەین بەو پێیە لە نێوان خۆماندا ڕێمان هەیە دەنگی یەکدی ببەین و ئەگەر شتێکی قەناعەت بەخشمان لەو مەسەلانەدا گوت لە یەکدی بسەلمێنین. من کە لە بارەی هاوچوونی هەمزە و «ه»ـەوە دەستوورێکی دەنگسازی کوردیم ڕەچاو کرد دواتر زانرا بەڵگەی ئەو دەستوورە لە زمانی ئینگلیزدا پتر دەست دەکەوێ ڕێم هەیە داوا لە دەنگناسی کورد بکەم چاو بە بڕیارەکانیدا بگێڕێتەوە کەوا بە ئەسڵ لە دەنگناسی و دەنگسازی ڕۆژئاوای وەرگرتوون.

سەیری فەرهەنگی «المورد» بکە دەبینیت لە ئینگلیزیدا دەنگی هەمزە فۆنیمێکی وەهایە کە ئەژماری ئەو وشانەی بە هەمزە دەست پێ دەکەن پترە لە وشەی هەر یەکێک لە دەنگەکانی دیکە. هەموو ئەو وشانەی بە o, i, a و ئەوانی بە e دەست پێ دەکەن (جگە لە 50 وشەیەکی eu کە دەبێتە «یو») سەرلەبەریان هەمزەیین. بەشێکی زۆری ئەو وشانە بە U دەست پێ دەکەن ئەوانیش هەمزەیین، بە حیسابێکی

سەرپێیی پتر لە 4000 چوار هەزار وشەی «المورد» هەمزەییە. ئنجا چەند موعجیزەیەکی گەورەیە کە بسەلمێنین ئەو میللەتە لە کۆنەوە حەزی دەکرد وشەکانی بە بزوێن دەست پێ بکەن، کە دیتی هاتنی بزوێن لە بەرایی وشەدا موستەحیلە هات و ئەم هەمزەیەی بە چوار هەزار وشەوە نا و بزوێنی بە دوادا ڕاکێشا و موستەحیلەکەی پێ سەرنەرم کرد. عاجباتی هەرە عاجیاتیش لەوەدا ئەوەیە کە جارێ نەیدەزانی دەنگسازی و بزوێن و کۆنسنانت چین چونکە ئەوسا نەخوێندەوار و کەڕەوار بوو... دەبێ جارێکی دیکەش جۆرە موعجیزەکارییەکی کردبێ کە هەمان ڕەفتاری لەگەڵ دەنگی «ھ» شدا کرد، خۆ نەشی دەزانی هەمزە و «ھ» لە «حروف الحلق»ن !!

دوو دەنگی «غ، خ» کە ئەوانیش بە هی گەروو داندراون، چونکە لە ڕۆخی بەرەو دەرەوەی گەرووەوە دەردێن و لە پیکی قوڕگەوە دوورن مامڵەتی کۆنسنانتی «ک.گ» یان لە گەڵدا دەکرێت و لە بەرایی وشەوە بە وەستاوی (بێ بزوێنی ئاشکرا) دێن وەک «خزین، خزم، خز، غریوە، غژە، غلۆربوونەوە...» بە لای باوەڕی منەوە دەنگی «خ» بەحاڵ هی گەروە چونکە خۆی لە دەنگی «ک» دەخشێنێت، تەنانەت بە هەوڵدان دەشێ دەنگی «ک» پشت «خ» بخرێتەوە وەیا «خ» بهێندرێتە دواوەی «ک». هەردوو دەنگیش بە یەکدی دەگۆڕدرێنەوە لە ناوتوێژ و کۆتایی وشەوەش دێن هەر وەک «ئاخ، ناخ، ڕۆخ، پوخت، سیخور – داغ، باغ، ڕاغ، جغز، شەغەڵ...»

د. ئاوڕەحمان کە دەڵێ هەمزە فۆنیم نییە دەبوو ئەو زمانانەی بە لای خۆیەوە هەمزە تێیاندا فۆنیم نییە، دەست نیشانیان بکات چونکە دەشێ دەنگێک لە زمانیکدا فۆنیم بێت و لە یەکێکی دیکە هەر پەیدا نەبێ. بە نموونە دەنگی «ض» هەر لە عەرەبیدا فۆنیمە. وەک دەزانم لەلای مامۆستاکانی ڕۆژئاواش هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیمە. لێرەدا جیاوازییەکی بنجی هەیە لە نێوان فۆنیم بوونی «ض و هەمزە» لە عەرەبیدا: هەرچی دەنگی «ض» ـە تایبەتی عەرەبییە، بەڵام کە هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیم بێ و هەمان دەنگیشی لە کوردی و غەیری کوردیدا هەبێ بۆچی لەوانیشدا فۆنیم نەبێ؟

د. ئاوڕەحمان لەو بەڵگانەی بۆ فۆنیم نەبوونی هەمزە هێناوینەوە گۆڕانی دەنگی هەمزەیە بە بزوێن وەیا تێچوونیەتی.

ئەم بەڵگەیە لە جیاتی من وەرامی خاوەنەکەی دەداتەوە نەک یەخەی من و هەمزە دەگرێت چونکە لە کوردیدا کە دەماودەم بە لێژگەی مێژوودا بێ تۆمار کردن هاتۆتە

خوارێ سوانی دەنگ و گۆڕانی بە دەنگێکی دیکە دیاردەیەکە زەق زەق لە چاوان دەچەقێ، ئەو زمانانەی نووسینی کۆنیان هەیە دەقی وشە و ڕستە و ئامێر و ئامرازەکانیان پارێزراون و دەبنە پێوانەی گۆڕان و سوانێکی لە ئاخاوتندا بەسەریاندا هاتوە. ئاخاوتنی ئێستاکەی فارسی کە بەسەر زاری فارسەکانەوەیە زۆر دوورە لە شێوە ئەدەبی فارسی «دەری» کە لە هەزار ساڵەوە پێی دەنووسرێت و پێشتریش لە سەردەمی ساسانییەکاندا پێی دەنووسرا زۆریش لە دەقەکەی ئەوسای ماون. جا ئەگەر بەراوردێک لە نێوان فارسی ڕەمەکی و ئەدەبی وەیا عەرەبی ڕەمەکی و ئەدەبی. بکەیت دەزانیت چۆن تا ڕادەی سەرەوبن بوون لە یەکدی دوورن هەرچی کوردییە تەنها شێوە ئاخاوتنی بە میرات ماوەتەوە، لە شێوەی کۆنی کەمتاکورتێکی بێبایەخ نەبێ بەدەست ناکەوێت، ناوناوە لە ئاڤێستا و پەهلەوی وشەی ئەو تۆ دێت لە کوردی ئێستاکەدا هەیە و لە فارسیدا نەماوە یا هەر نەبوە وەک وشەی «گوشن ئەسپ» بەواتای «نێرە ئەسپ» کە لەوێدا وشەی «گوشن» بەواتای نێر لە شکڵی «گون» لە کوردیدا بەردەوامە و لە فارسیدا نییە. لە فرێزی «ئەنووشە ڕەوان» بەواتای «بێ مردن گیان – نەمر» وشەی «نووشە» کە بە واتای «مردن»ـە لە کوردیدا بۆتە «نوستن» کە برای مردنە و لە فارسیدا وێنەی نییە... لەو تەرزە کەمتاکورتە بەولاوە کوردیی کۆن وەجاغی کوێربۆتەوە. ئنجا کە بێینە سەر باسی قرتان و گۆڕانی دەنگ لە کوردیدا هەمزەی بەستەزمان تێدا ون دەبێ چونکە هەتا بڵێی دیاردەیەکی بەرفرەوانە: یەکێک لەو دەنگانەی بۆ سوان و تێچون خۆشجڵەون دەنگی «ت» و دەنگی «د» ە. لە کرمانجی سەروودا هەموو «د» ی دوای «ر» تێ دەچێت وەک «مرن – مردن، کرن – کردن...». لە سلێمانی ئەم دەنگە بە زۆری کلۆر دەکرێت واش دەبێ بەدوا «ن» ـدا دەبێتە «گ» هەندێ جاریش بیستوومە دەیکەنە «و» وەک کە دەگوترێ «کاک ئەحمەو – لە جیاتی ئەحمەد» وشەی «مرۆ» و «مەرد» لە بنەڕەتدا یەک شتن... دەنگی «ت» لە «د»ش خۆشجڵەوترە بەتایبەتی لە دوا دەنگی «س» ـدا وەک: «دەستگا – دەزگا، دەستک – دەسک دەستێنێ - دەسێنێ - دەسەنێ، دەست – دەس، ڕاست – ڕاس...».

وشەی «هەڵ بستە» بۆتە «هەستە» بە تێچوونی «ڵ، ب» وەیا «هەڵسە» بە تێچوونی «ب، ت».

وشەی «ئێسقان» ی سلێمانی کە لە «استخوان» ی فارسیەوە نزیکە لە بەری سۆران بۆتە «ئێسک». «خشەئرە پاونە»ی سەردەمی هەخامەنشی بۆتە «شارەوان». لە زۆر باردا «فرۆشتن، کرۆشتن» دەبێتە «فرۆتن، کرۆتن». لە نموونەکانی

پێشووتردا دیتمان چۆن دەنگێک بە دەنگێکی نزیکی خۆی دەگۆڕێت، یەکێک لەوانەش دەنگی هەمزە بوو.

بێگومان مەیلی مرۆڤ بۆ ئاسان کردنی ئاخاوتن، بەرەو سواندنی دەنگ و سووکتر دەربڕینیەوە دەبات هەر ئەم هۆیەیشە وەها دەکات ڕێژەی ناوی کارای تێنەپەڕ لە زۆر شوێنی کوردەواریدا لە جیاتی «و» کە دەنگێکی قورسە «ی» بۆ بەکار بهێنن کە لەو سووکترە ئیتر لە جیاتی «نوستوو، ڕۆیشتوو، هەڵستاو» دەڵێن «نوستی، ڕۆیشتی، هەڵستای». بەری سۆران کە لامی قەڵەو دەکەن بە «ر»ی لاواز لەبەر ئەم هۆیەی سووک کردنی دەربڕینە. هەڵبەت دیارە «داخێوێ» لە «دەئاخێوێ» سوکترە هەروەهاش «بەرداش» لە «بەردە ئاش» و «سەراو» لە «سەرئاو» هەر وەک «هەستە» لە «هەڵبستە»سووکترە.

ئەم تەرزە بەڵگەیە کە لە ئاست هیچ دەنگێکدا نەکراوەتە هۆی بڕیاردان لە سەر فۆنیم نەبوونی، هەر بۆیە دێتە حیسابەوە کە لە سەرەتاوە بڕیاردراوە هەمزە فۆنیم نییە، سەرەڕای ئەوەی کە بە دەنگی وەک خۆی (ھ) نەگیراوە تا یەکچوونییان نیگار بکێشێت و هەنگاوی دووایین بۆ بڕیاری ئیعدام کردنی نەختێک بوەخرێ بەڵگەی گۆڕانی دەنگ وەیا تێچوونی بۆ ئیسپات کردنی فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەتایبەتی لە کوردیدا کە زۆر لە دەنگەکانی دەسوێن و تێدەچن، دەبێتە هۆی ئیعدام کردنی زۆربەی فۆنیمەکانی چونکە نابی «قیامەت هەر لەبەرخی مەلا ڕا بێ» و تەنها هەمزەی پێ ئیعدام بکرێ. بەشێک لە زمانەوانی کورد لە زاراوەی هەمزەش وەتەنگ دێن هەر وەک لە زاراوەی «کسرة، ضمة، فتحة»ش قەڵسن، گۆیا ئەمانە پاشماوەی سەردەمی دواکەوتنن، کەچی هەرچوار زاراوە وێڕای ئەوەی کە مەبەست دەپێکن قسەش کورت دەکەنەوە. لە زمانەکانی ڕۆژاوادا وشەیەک نییە «هەمزە»ی پێ بناسرێ، لە هیچ زمانێکی غەیری عەرەبیشدا زاراوەی هێندە کورت و سووک نییە کە کورتەبزوێنەکانی پێ بناسرێتەوە. ئێمە دەڵێین «کورتە بزوێنی واو بێ» بۆ فەتحەش هیچ زاراوەمان نییە چونکە فەتحە کورت کراوەی ئەلف نییە… ئەمانە دەڵێم بۆ ڕاگەیاندنی دەوری لایەنی نەفسی مرۆڤ لە باسەکانی زانستی ڕووتدا.

ئەو بەڵگەیەی گۆڕانی دەنگی هەمزە لەو وشە عەرەبیانەدا کە دێنە ناو ئاخاوتنی کوردییەوە کە گۆیا ئەویش فۆنیم نەبوونی هەمزە نیشان دەدات تەنها لەو حاڵەدا قبووڵ دەکرێ کە دەنگی هەمزە لە کوردیدا نەبێت چونکە ئێمە کە لە ئاخاوتنی خۆماندا دەنگێکمان هەبوو و لە وشەسازیدا بەکار هات و بوە پێک هێنەری وشە و

دەستەواژە و بە نەمانی واتا نەما چ پایەی کەم نابێتەوە بەوەدا کە لەبەر قورسایی دەنگەکە وەیا لەبەر شوێنی لە وشەدا بسوێت و بگۆڕێت چ لە وشەی کوردی بێت و چ لە وشەی بێگانە.

نموونەکانی د. ئاوڕەحمان لە عەرەبیەوە وەریگرتوون «دائیم – دایم، دائرة – دایەرە، مسئلة- مەسەلە، بئر- بیر» هەموویان هەمزەکەیان لە ناو وشەدایە کە ئەمە هۆیەکی کافییە بۆ گۆڕینی دەنگەکەی هەمزە وەیا سواندنی چونکە لە کوردی خۆیدا هەمزە لە ناو وشەدا دەرناکەوێ، ئنجا دەشزانین دەنگی «ی» سوکترە لە هەمزە، بەڵام چونکە لە وشەی «مسؤول» دا دەنگی «و» بۆ خۆی قورسە، ڕۆشنبیری کورد هەمزەکە دەهێڵێتەوە و نایکا بە «و» هەرچی نەخوێندوشن بە زۆری دەڵێن «مەنسوول». لە وشەی «مەئیووس» دا هەمزە تێ ناچێ لە «ڕەئیس و مەرئووس«یشدا هەروەها... ڕاستییەکەی هەموو کوردێکیش ناڵێ «دایەرە، دایم» بەڵام بەتێکڕایی دەڵین «قایمەکاری...». ئەمانە هەموو واز لێ بێنە و سەیرێکی ئەو وشە عەرەبیانە بکە کە بە هەمزە دەست پێ دەکەن وەک «ئەمیر، ئەسیر، ئیسپات، ئیسراحەت، ئەحەی ناصر، ئوستاز، ئوممەت...» لە هیچیاندا دەنگی هەمزە ناسوێت و ناگۆڕێت چونکە لە بەرایی وشەوە دێت کەچی، چونکی دانیشتوی سلێمانی حەز لە «یۆ...» ناکەن بە زۆری دەڵێن «وێسف، وێنان، وێنە» (ناوی گۆڕاوی: یۆنە) دوور نییە وشەی «وێڵ و تەرتیب»یش لە «یۆڵ و تەرتیب» ـەوە هاتبێت کە وشەکە تورکیە بەواتای «ڕێگە».

ئەو وشە عەرەبیانەی هەمزەیان لە کۆتاییەوە دێت، بە سەرزاری کوردەوە هەمزەکەیان لێ دەسوێت وەک «رجاء، وفاء، برئ، ناشئ« کە دەبنە «رەجا، وەفا، بەری، ناشی» چونکە ئەگەر کوردیش بانایە بێ هەمزە دەبوون.

سەیر لەوەدایە ئاخێوەری ڕەمەکی عەرەب لە هەندێ ناودا «هەمزەکاری» دەکات و دەڵێت «ئمحمد، ئحسین، ئستیڤن» کە لەمانەدا هەمزەکە زیادییەکە دەوری فۆنیم نابینێت وەک کە لە کوردیشدا دەگوترێ «عەوڵای عومبەران» ئەو «ب»ـە لەناوی «عمر» دا فۆنیم نییە چونکە. واتای ناگۆڕێ یاخود کە «کسارە» دەکرێتە «کەستارە» دەنگی «ت» لەوێدا فۆنیم نییە...

ئنجا ئێمە لەبەر ڕۆشنایی واقیع و بیروڕای ئەو پرۆفیسۆرانەی هەمزە بە فۆنیم دانانێن و قورس کردنە بە فۆنیم دادەنێن دەتوانین پرسیار و وەرامی ئەوتۆیی تەرتیب بدەین:

- ئایا لە کوردیدا هەمزە دەنگە؟ بەڵێ دەنگە.
- ئایا کە تێچوو واتای تێ دەچێت؟ بەڵێ تێدەچێت.
- ئایا کە بەدەنگیکی دیکە گۆڕدرایەوە واتای دەگۆڕێت؟ بەڵێ دەگۆڕێت.
- ئایا بەسڕانەوەی ئەو دەنگە، کوردی ناتەواو نابێ؟ بەڵێ ناتەواو دەبێ.
- کەواتە ئەویش فۆنیمە وەک پ، ف، ل! نەخێر فۆنیم نییە.

بابێینە سەر قورس کردن:

- ئایا ئەو قورس کردنە بوونی سەربەخۆی هەیە؟ نەخێر.
- ئایا مومکینە تێبچێت؟ بەڵێ تێدەچێت.
- کە تێچوو واتە تێدەچێت؟ دەگۆڕێت؟ نەخێر نە تێدەچێت نە دەگۆڕێت.
- ئایا کە زەروورەتی مانەوەی بەسەرچوو تێدەچێت؟ بەڵێ لەزۆربارردا بەناچاری تێدەچێت.
- کەواتە فۆنیم نییە!
- بەڵێ فۆنیمە و دەبێ نیگاریشی هەبێ!!

تێبینی:

لە بارەی وشەی «هەناسە»

دوای لێ بوونەوە لە نووسینی ئەم گوتارە ڕێکەوت گێڕامیەوە بۆ کتێبەکەی «فەرهنگ ایران باستان» و لەوێدا بەسەر وشەی «أن – ئەن» دا کەوتم کە لە ئاڤێستادا بە واتای نەفەس هەڵێنان هاتوە، لەوەوە زانیم کەرتی «هەن» لە وشەی «هەناسە» دا ئەو «ئەن» ـەیە و هەمزەکەی گۆڕاوە بە «ه» نەک وەک من بە هەڵە بۆ شی کردنەوە چووم... دەمێنێتەوە کەرتی «اسە» لە وشەکەدا کە نازانم لە چییەوە هاتوە.

«...»